

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

HEFTE 3
SIDE 171-232
1990

Brug toldarkiverne

Her især fra det 19. århundrede – en kildegruppe til næsten alt

Af *Henrik Fode*

»Deres antal øger stadig, og flere af dem har meget betydelig afsætning. I Ålborg, Århus, Fredericia, Frederikshavn, Hjørring, Hobro, Horsens, Kolding, Randers, Ribe, Ringkøbing, Sæby, Thisted og Vejle findes sådanne og et antal af 19 er opgivet som havende forfærdiget 2.160.000 pd. støbegods af forskellig slags, dog formentlig mange kakkellovne, komfurindretninger og dele til agerdyrkningsredskaber. Forbruget er imidlertid en del større, da man på flere steder tillige har oplag fra københavnske jern-støberier.«¹

Året var 1852, og forfatteren var overtoldinspektør, etatsråd F. M. Tetens, der var i færd med årets store indsats: Udarbejdelsen af årsberetningen for overtoldinspektoratet for Nørrejylland. 132 sider blev det til, og den store beretning skulle inden udgangen af marts måned fremsendes til Told- og konsumtions- samt Karantænevæsenet, med Øresunds- og Strømtoldvæsenet, som det endnu officielt hed, selv om den gamle og besværlige og ikke mindst forhadte portkonsumtion var

afskaffet godt et år forinden.² Det mere moderne navn blev Told- og Øresunds – samt Strømtoldvæsenet. Det blev ledet af en generaltolddirektør, så derfor blev det i daglig tale ofte kort og godt benævnt generaltoldkammeret. Direktøren var endnu den legendariske rigsgreve, kammerherre von Sponneck. Han var igen underlagt finansministeren.³

Næsten 50 sider af årsberetningen bestod af statistiske opstillinger, så embedsmændene i København nøje kunne følge udviklingen i de enkelte toldkamre og drage sammenligninger fra år til år. Det var selvfølgelig ikke blot i Jylland, sådanne beretninger blev til, for cirkulærestemmelserne fra 6. december 1842 med senere tilføjelser gjaldt naturligvis også Tetens kolleger: Overtoldinspektøren for København med Dragør og Vedbæk, som det korrekt hed, foruden overtoldinspektøren for Sjællands og Lolland Falsters Stifter samt overtoldinspektøren for Fyns Stift.

Sidstnævnte blev nu hurtigt overflødig, og

*Henrik Fode, f. 1946, mag.art., arkivar ved Erhvervsarkivet.

Forkortelser i noter:

LAK = Landsarkivet for Sjælland m.m., København

LAV = Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

RA = Rigsarkivet

1. Overtoldinspektoratet for Nørrejylland, Årsberetning 1851, 55. (LAV).

Artiklen bygger især på erfaringer med toldarkivalier fra 1800-tallet, erhvervet gennem forfatter-skabet til bind 3 af *Dansk Toldhistorie, Liberalisme og frihandel 1814–1914* (1989).

Toldarkiverne fra 1800-årene skulle almindeligvis være frit tilgængelige for forskning.

2. Hof- og statskalender 1852, 162, 165, 248.

3. Hof- og statskalenderen 1855, 174.

Se også Paul Gersmann, Wilhelm Sponneck – finansminister og generaltolddirektør. Zise 1983, 1, 11–21.

Generaltoldkammer- og kommercekollegiet var fra 1768–1770 og igen fra 1816–48 navnet på det kollegium, hvorunder bestyrelsen af toldvæsenet henhørte. Fra 1848–55 blev det henlagt direkte under finansministeriet og fra 1855–65 under Generaltolddirektoratet. I 1865 blev det sammen med skattevæsenet henlagt under Generaldirektoratet for skattevæsenet. I 1902 blev det igen henlagt under et generaltolddirektorat. For nemheds skyld benytter artiklen betegnelserne generaltoldkammer/generaltolddirektorat, hver gang institutionen nævnes.

Dansk Toldhistorie I-V, der udkom fra 1987-1990, er den største fremstilling af toldvæsenets historie. Den er ikke snævert etatsanlagt, men kan snarere opfattes som en Danmarkshistorie set fra etaten. Det siger næsten sig selv, at der også er lagt stor vægt på at skabe et gennemillustreret værk. (Foto: Poul Pedersen).

det lille fynske overtoldinspektorat blev allerede nedlagt i 1856.⁴

Overtoldinspektøren – eller overtoldkontrolløren – med deres oprindelige funktion som et mellemled mellem centralforvaltningen i København og de lokale toldsteder rig lejlighed til at følge udviklingen i større linier. Embedet var forsøgsvis skabt for Jylland i 1819 og for Østifterne i 1821. Indtil da havde amtmændene regionalt haft overopsynet med toldembederne. Den nye ordning fastlagde dog ikke præcist kompetenceforholdene mellem de to, og det gav

selvfølgelig anledning til en del strid, der først blev bragt til ende i 1847, da en kgl. resolution gjorde overtoldinspektørembederne permanente og samtidig indførte det nævnte embede på Fyn.⁵

Det siger næsten sig selv, at disse årsberetninger må rumme en guldgrube af informationer til lokalhistorien. De er tilmed lettilgængelige og står i en samtidig kopi med fine læderrygge i overtoldinspektoraternes arkiver på landsarkiverne. Originalen skulle naturligvis, som set, fremsendes til ministeriet og skal derfor befinde sig i Generaltoldkammer/

4. Se også instruks af 13. april 1847, samt Hans H. Worsøe, Overtoldinspektoraterne. Nogle træk af baggrunden for deres oprettelse i Zise 1982, 2, 23-28. Det fynske overtoldinspektorat fungerede 1847-56, dog således at det fra 1852-56 blev administreret sammen med Overtoldinspektoratet for Østifterne. Et mindre arkiv er herfra overført til Landsarkivet i Odense. Om Tetens årsberetninger, se også Henrik Fode, Dansk Toldhistorie 3. Liberalisme og frihandel 1814-1914 (1989), 181ff.

5. Om instruktionerne til overtoldinspektørerne, se J. T. Bayer, Den gjældende told- og skibsafgifts og brænderiafgiftslovgivning... (1876), 467ff.

Generaltolddirektoratets arkiv i Rigsarkivet. I det hele taget skal der generelt gøres opmærksom på – når man går på jagt efter toldarkiver – at etaten var stærkt centraliseret. Det betød, at sagerne bevægede sig hierakisk op gennem systemet. For den moderne benytter kan det betyde, at skulle evt. sager eller oplysninger mangle på ét niveau, så kan det være, at materialet kan findes på næste niveau.

Det er selvfølgelig også nødvendigt at forstå, at toldarkiverne er blevet til for at tilgodese bestemte administrative opgaver, og en benytter må derfor sætte sig ind i, hvilke opgaver toldetaten har haft til forskellig tid, og hvilke administrative procedurer, det har krævet. Ikke mindst gælder det de lovgivningsmæssige rammer. For det 19. århundrede er det toldloven af 1. februar 1797, der som noget nyt og epokegørende samlede al ældre toldlovgivning, herunder plakater, cirkulærer og resolutioner mm. i én lov. Den blev nu også ganske stor og omfattende, men kom som hovedprincip også til at fungere helt op mod vor egen tid. Nye toldove i 1838, 1863 og igen i 1908 byggede således videre på principperne fra 1797.⁶ Den tolder, der f.eks. i 1958 henviste til §147 var således principielt i samme situation som kollegaen i 1798.

Toldarkiverne og forskningen

Det er ikke første gang, der er peget på denne værdifulde kildegruppe. Sidst i 1940'erne bragte Fortid og Nutid en artikel af den senere Århusprofessor Georg Nørregård. Selv om han påpegede, at årsberetningerne, der

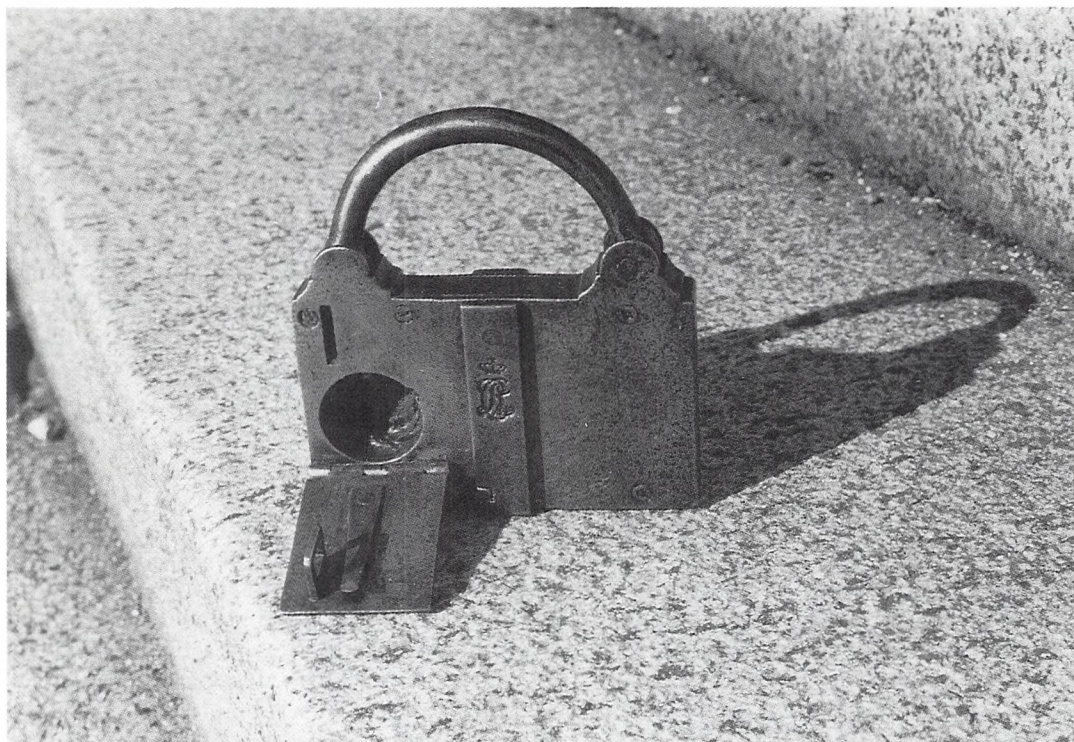
som nævnt blev påbegyndt i 1842, var en oplagt kilde til at beskrive Danmarks industrielle udvikling, ikke mindst fordi de allerførste spæde spirer hertil netop kunne findes her, så synes udnyttelsen af dem at have været beskeden, selv til oplagte industrihistoriske studier.⁷

Det var selvfølgelig ikke overtoldinspektøren selv, der indsamlede det materiale, han byggede sin årsberetning på, men han anvendte det nævnte cirkulære af 6. dec. 1842, der også krævede udførlige indberetninger fra de enkelte toldsteder. Det gav ham i øvrigt også bemyndigelse til at kræve supplerende lokale indberetninger, hvis han fandt det påkrævet. Takket være alle disse bestanddele kunne de store regionale årsberetninger ikke undgå at give et alsidigt billede af købstædernes liv. Selvfølgelig er der store lokale forskelle mellem de enkelte årsberetninger, for de afhang naturligvis igen af den enkelte toldinspektørs engagement og ikke mindst af den enkelte overtoldinspektørs skrivelyst.⁸ Lagt oven på hinanden er årsberetningerne en uhyre givende kilde.

Årsberetningerne kan give nyt stof til lokale og ikke mindst regionale studier, idet materialet gør det let at foretage sammenligninger mellem udvalgte byer f.eks. naboer fra 1842 og fremefter.

Det var ikke tilfældigt, at kollegiet på det tidspunkt begyndte at kræve regionale indberetninger. Det var i virkeligheden en rationalisering og forenkling af den tidligere arbejdsgang, hvor hvert enkelt toldsted kommunikerede direkte med kollegiet i København om stort og småt. Nu skulle kollegiet kun have

-
6. Om toldlovene henvises til Aage Rasch, *Dansk toldpolitik 1760–1797*, (1955). Georg Nørregård: Omkring toldloven af 1838 i *Hertugdømmerne*, Zise 1983, 2 45–49 og Kjeld Winding, *Frihandelsproblemet i Danmark 1855–63. En undersøgelse af 1863-tariffens tilblivelse 1855–63* (1959). En samlet fremstilling ses hos Henrik Fode, *Dansk Toldhistorie* bd. 3, *Liberalisme og frihandel 153ff.* Generelt henvises til denne, der indeholder litteratur og arkivhenvisninger. Generaltolddirektoratet, *Gruppeordnede toldsager 4.2 1849–1921* (RA). Det kan bemærkes, at årsberetningerne har en tendens til at blive stadig mere stereotype og standardiserede, jo tættere vi kommer på vor egen tid. Endnu omkring 1. Verdenskrig kan der dog findes værdifulde tidsbilleder.
 7. Dog benyttet af Henning Bender i det nyeste industrihistoriske værk: *Ålborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940. Ålborgs historie* 4, 480 (1987), samt delvis af Ole Hyltoft: *Københavns industrialisering 1840–1914*, 493 (1984), hvorimod Richard Willerslev i *Studier i dansk industrihistorie 1850–1880* (1952) ikke synes at have anvendt årsberetningerne fra toldstederne.
 8. En gennemgang af årsberetningerne fra Overtoldinspektoratet for Nørrejylland viser således tydelige brud, når der har været skiftet overtoldinspektør.

Tolderne måtte daglig forsegle vareladninger og skibsluger. Hertil blev der benyttet særlige toldlåse, der kunne se ud som denne, her forsynet med Christian VII's monogram. Det var en alvorlig forseelse at bryde en forseget toldlås. (Toldmuseet).

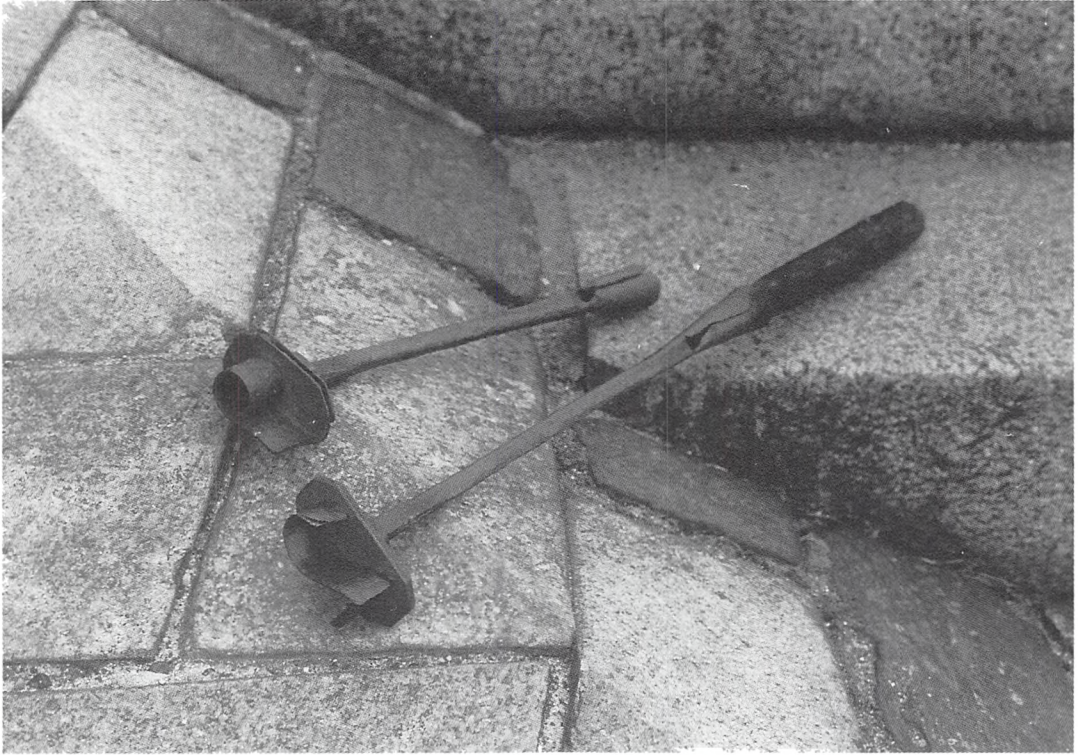
det overordnede opsyn og følge de lokale linier i grove træk. Til det formål var årsberetningerne tilstrækkelige, for de gjorde det netop muligt for kollegiet at sammenligne toldstederne indbyrdes og gribe ind, hvis noget lokalt afveg fra hovedlinierne. Tankegangen faldt også godt i tråd med hele regeringens ønske om stadig mere udførlige statistiske informationer om udviklingen, og det var da netop også i disse år, den begyndte at udsende sine statistiske publikationer over bl.a. dansk skibsfart. Kildegrundlaget hertil var toldbøgerne. Ophavsmanden til reformen og senere en lang række andre vidtrækkende tiltag og moderniseringer af den gamle toldtat var den allerede nævnte tolddirektør og siden finansminister, rigsgreve Wilh. Spon-

neck, der i 1840 teoretisk havde beskrevet sine visioner til en moderne toldtat i sit kæmpeværk »Om toldvæsen i almindelighed og det danske toldvæsen i særdeleshed«. ⁹ Det siger sig selv, at det er et værdifuldt værk til forståelse af etaten, og så er der ikke mindst her nedlagt ideer, der kom til at præge næsten 50 års moderniserings- og reformarbejde.

Selvfølgelig har der været anvendt andre dele af toldarkiverne i forskningen end den kildegruppe, som Georg Nørregård pegede på. Mest systematisk har Anders Monrad Møller i 1970'erne og 1980'erne brugt toldbøger mm. til at fremlægge nye træk til belysning af søfartshistoriske emner, herunder til beskrivelse af samhandelen mellem pro-

9. Se Paul Gersmann i Zise 1983, 1, 11–23.

Om told og statistik se Anders Monrad Møller, *Jagt og skonnert. Studier i den danske provinssøfart i tiden fra 1814 til 1864* (1988), 35ff.

Tolderne havde ofte brug for at kunne brænde målangivelser ind i tønder og kasser eller læstetal ind i skibsplanker. Det foregik med redskaber som disse. (Toldmuseet).

vinsbyerne.¹⁰ Artikler i det toldhistoriske tidsskrift Zise har også vist, at en del forskere har været opmærksomme på, at der kunne hentes ny viden og lægges nye indfaldsvinkler på ældre problemstillinger, når toldmateriale blev anvendt.¹¹ Nævnes bør også Dansk Toldhistorie 1–5, der kom i årene fra 1987–90, samt at der er udsendt et selvstændigt bind om Odense Toldkammer på det nærmeste som et supplement til byens monumentale 10 binds byhistorie. Den er et vidnesbyrd om, at toldhistorie og byhistorie ikke er modstående størrelser, men som en selvfølgelighed burde supplere hinanden. Endelig er det lille toldhistoriske tidsskrift Zise udkommet siden

1978 med 3 numre årligt, og det har overbevisende vist, at toldvæsenets historie i høj grad har været det øvrige samfund vedkommende og på væsentlige områder kan og bør supplere den almindelige historie. Hvem forestiller sig, at studiet af kridtpiber naturligt fører til toldarkiverne, eller at udbredelsen af »bornholmerure« også bedst kan følges gennem toldmateriale.^{11a} Kun fantasien sætter faktisk grænser for, hvad der kan hentes af informationer i toldetatens omfattende arkiver.

Der er med andre ord næsten uanede mængder af temaer og problemstillinger at hente fra toldvæsenets kilder og arbejdsom-

10. Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease. Studier i de kongeriske provinseres søfart i det 18. århundrede (1981) og samme: Jagt og skonnert. Studier i den danske provinssøfart i tiden fra 1814 til 1864 (1988).

11. Zise, udgivet siden 1978. Indholdsoversigt 1978–1987 ses i 1987. Bladet rummer såvel erindringer fra toldembedsmænd som historiske undersøgelser på arkivstudier.

11a. Anders Monrad Møller, Bornholmerure til søs eller Hvad man kan finde i 1700-talstoldregnskaber. Zise 1985, 1, 47–41.

råder, ikke blot vedrørende det økonomiske liv, men også til kulturhistoriske temaer, til erhvervshistoriske undersøgelser eller til personalhistoriske studier.

Den besværlige lovgivning

Det siger næsten sig selv, at det på det nærmeste vil være umuligt at følge lovgivningen – og herunder ikke mindst de interne cirkulærer, instrukser eller plakater – i detaljer, for at se, hvordan det har påvirket toldtaten – og dermed udformningen af toldarkiverne. Sådant var det også for de arbejdende toldere. Derfor var og er det bekvemt, at initiativrige toldembedsmænd, almindeligvis på eget initiativ – og ofte for egne midler – satte sig til at kompilere den gældende toldlovgivning. Altid var det den store lov fra 1797, der dannede udgangspunkt. Under de enkelte paragraffer lod de aftrykke ændringer, nye cirkulærebemærkelser, skrivelser fra Generaltoldkammeret, og hvad der ellers kunne være af administrative reguleringer. Med mellemrum gennem århundredet udsendtes digre værker, der har været enhver tolders – og vel også borgers eneste mulighed for at finde rundt i den sande jungle af toldbestemmelser. Uundværlig for en eftertid er ikke mindst J. T. Bayer: Den gjældende told- og skibsafgifts- og brænderiafgiftslovgivning med undertitlen samt alt hvad der af gjældende anordninger og officielle administrative cirkulærer og andre bestemmelser vedkommer handel, skibsfart og brændevinsbrænding, for så vidt det står i forhold til eller forbindelse med toldvæsenet – med forordningen af 1. februar 1797 som udgangspunkt. Den kom i 1876. Bogen synes delvis at have erstattet en tilsvarende fra 1845 udarbejdet af kopist i Det kgl. general-toldkammer og kommerce-kollegium, M.M. Jørgensen.¹² Det var i øvrigt den samme Bayer, der var forfatter til den måske

mere velkendte bog fra 1885, Dansk provins-industri, statistisk fremstillet. En stor del af materialet til denne havde han naturligvis også hentet i toldarkiverne.

Arkivregistraturen – en nødvendig indgang

Toldarkiverne må i disse år nødvendigvis påkalde sig fornyet interesse: Nu er toldtaten borte som en selvstændig etat efter at have produceret arkiver i mere end 350 år, og statens arkivvæsen har i flere år systematisk været igang med indsamling og registrering af etatens arkivalier.¹³

Etaten har haft til opgave at overvåge det økonomiske liv i bredeste forstand alt efter den overordnede økonomiske politik og har selvfølgelig derfor ikke altid været populær. Mange gange gik etaten den enkelte borgers interesser for nær og afslørede smugleriforsøg: banale overtrædelser som f.eks. at skjule pølser, æg eller brød for konsumtionsbetjenten, der skulle sikre, at konsumtionen blev betalt for levendsmidler, der blev bragt fra landet ind i byen. Det kunne også være grovere overtrædelser, derunder en razzia afslørende ulovlig brændevinsbrænding på landet, eller fra vor egen tid måske svindel med momsregnskaberne eller indførsel af et for kostbart TV eller videoapparat. Den omfattende aktivitet skulle registreres i tykke og tynde bind eller på blanketter – hjemmelavede eller fortrykte – og det har afsat sig bjerge af arkivalier.

Desværre – eller måske ville nogle sige heldigvis – er ikke alt bevaret. De afleverede toldarkivalier i provinsen går almindeligvis ikke længere tilbage end første halvdel af 1800-tallet.¹⁴

Der har været foretaget ganske betydelige kassationer ikke mindst i ældre toldmateriale, sådan som Anders Monrad Møller bl.a. har påvist det i artiklen Kongerigske toldreg-

12. Om den omfattende interne litteratur, se Henrik Fode: Dansk toldhistorie 3, 33ff.

13. I tilknytning til jubilæet kom Tove Wihlborg Andersen og Gunnar Jakobsen: Dansk Toldhistorisk Bibliografi – 1982. (1981).

14. Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt 1 (1980) 80.

skaber fra det 18. århundrede.¹⁵ Han taler om hårdhændede kassationer og berører det forhold, at pengene for de afhændede arkivalier tilfaldt arkivets fuldmægtig – men det var selvfølgelig produktivitetsfremmende, som man ville sige i dag.¹⁶ Artiklen slutter med en værdifuld oversigt over bevarede kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede.¹⁷

Alt det forklarer, at den interesserede forsker ikke skal forvente at møde komplette rækker af toldarkivalier, men må indstille sig på, at der til tider kan være nok så irriterende huller i materialet – ofte netop der, hvor det, man interesserer sig for, skulle være. Det skyldes også lejlighedsvis hurtige og noget tilfældige organisatoriske ændringer: toldsteder blev oprettet og nedlagt, uden at der blev taget særlig vare på arkivalierne. Tilfældige kassationer, oprydninger på lofter og i kældre, men også brande, mange flytninger og meget mere har bidraget til at skabe huller i materialerækkerne.¹⁸

I 1983 påbegyndte Rigsarkivet og landsarkiverne et større ordnings- og indsamlingsarbejde af toldvæsenets arkiver.¹⁹ Der blev sat ind på at få afleveret arkiverne fra tiden før 1969, og der blev udarbejdet en registraturmodel, der skulle danne mønster for senere ordningsarbejder af de lokale arkiver. Dernæst blev der iværksat afleveringer af både centrale og lokale toldarkiver frem til ca. 1965/69. Endelig fra midt i 1980'erne kunne landsarkiverne begynde at udsende deres arkivregistraturer.²⁰ I 1985 var Landsarkivet for

Sjælland, Lolland-Falster mm. færdig med to bind »Toldkamre indtil 1969«, hvorefter alle toldarkiverne fra dette område var registreret. Udgangspunktet var en registrering af toldarkiverne med de i 1969 eksisterende distriktstoldkamre som indgang.²¹

Ordningsarbejdet var opbygget omkring den allerede nævnte fælles skabelon, der samlede materialet i grupper under bogstaverne fra A-P. Fordelen ved dette er indlysende. Brugeren kan meget hurtigt konstatere om f.eks. gruppen D. årsberetninger er bevaret i de enkelte arkiver.

Året efter fulgte registraturen over Overtoldinspektoratet for Østifterne. Arkivet var nyregistreret efter samme model. Registraturen er foreløbig den eneste, der viser vej til de meget værdifulde og omfattende overtoldinspektoratssamlinger.²² Landsarkivet for Sønderjylland udsendte i 1987 Toldvæsen og grænsegendarmeri i Sønderjylland, hvor de sønderjyske toldkamre 1920–1968 naturligvis er ordnet efter samme principper som de sjællandske, mens grænsegendarmeriets arkiv følger sin egen model.²³

Det nørrejske landsarkiv har også påbegyndt sin skriftrække med toldarkiver. Her synes de nye amtsgrænser at skulle danne udgangspunkt for de enkelte publikationer. Nørrejske toldarkiver før 1969. Viborg amtskommune er udsendt, indeholdende arkiverne fra Nykøbing Mors, Skive, Thisted og Viborg.²⁴ Der er planlagt en publikationsrække på i alt 7 bind med Overtoldinspek-

15. Anders Monrad Møller: Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede i Fortid og Nutid bd. XXVI 1976, 86–103, 91. Accisebegrebet bliver ofte benyttet upræcist, men for at finde rundt i arkiverne er det nødvendigt med en præcis definition af begrebet. Se derfor Arkiv bd. 11, 3, 1987. Heri Anders Monrad Møller, Den ulykkelige Zise. – Om acciseregnskaber, en upåagtet og glemt kildegruppe.

16. Samme 89.

17. Samme 100f.

18. Karen Hjorth: Toldvæsenets arkiver i Rigsarkivet og landsarkiverne. En oversigt over administration og arkiver 1848–1965/69. Arkiv 3, 1985, 144.

19. Vedr. ældre toldarkiver i Rigsarkivet, se Wilh. von Rosen (red.), Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I, 1 407–439.

20. Karen Hjorth, Arkiv 3, 1985, 135–155.

21. Se anmeldelse af registraturerne i Historie XVII, 334ff.

22. Toldarkiver 3, Overtoldinspektoratet for Østifterne. (1986)

23. Toldvæsen og grænsegendarmeri i Sønderjylland. En registratur udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. (1987)

24. Nørrejske Toldarkiver før 1969 2. Viborg amtskommune (1987).

Et toldkammer skulle naturligvis ligge ved havnen, for det var over denne, varer kom til byen, og herfra den lokale produktion – almindeligvis indhandlede landbrugsvarer – blev afskibet. Billedet viser Middelbart toldkammer omkring år 1900. Det blev opført i 1845 og udvidet i 1912. (Toldmuseet).

toratet for Nørrejylland som det sidste bind.²⁵ Publikationsteknisk er man i Viborg gået nye veje. Illustrationer, kortmateriale, registre, korte beskrivelser med historiske oplysninger, bevaringstilstand mm. samt bedre papir og indbinding har gjort oversigten indbydende.

Som nævnt er flere tilsvarende registraturer på vej, men indtil de kommer, er Landsarkivets guide: Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse I, endnu en værdifuld og brugbar indgang til det indsamlede, men endnu ikke færdigregistrerede materiale. Oversigten viser samtidig, hvilken

kæmpeopgave det er, at tilgængeliggøre det jyske toldmateriale.²⁶ Det fynske landsarkiv har afsluttet udsendelsen af sine toldregistraturer. I 1986 kom to bind dækkende Odense, Bogense, Kerteminde og Nyborg i det ene og Svendborg, Fåborg, Marstal, Ærøskøbing og Rudkøbing i det andet. Assens og Middelbart er siden udsendt som et supplement.²⁷ Desværre har der på Fyn kun været midler til den traditionelle noget kedelige og papirtunge publikationsform i A4 offset med tryk på kun den ene side af papiret.

Det er særdeles værdifuldt, at det er lykkedes at ordne og registrere landets toldarkiver

25. Samme kolofon.

26. Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt I (1980) 78–102.

27. Toldarkiver, Odense, Bogense, Kerteminde og Nyborg Toldkammer og Toldarkiver Svendborg, Fåborg, Marstal, Ærøskøbing og Rudkøbing. Supplement Middelbart og Assens toldkammer. Landsarkivet for Fyn, Odense, 1986.

efter ensartede principper, sådan som det fremgår af nedenstående:²⁸

Toldarkiver

Opstillingssystemets hovedgrupper

- A. Arkivet i almindelighed
- B. Korrespondance
- C. Regnskaber
- D. Årsberetninger og indberetninger
- E. Personale og bygninger
- F. Forbrugsbeskatning
- G. Tarifiering
- H. Indførsel og udførsel
- I. Kontrol og inspektion, herunder havne, pakhuse og jernbaner
- J. Forskelligt
- K. Underordnede institutioner, kontrolposter mm.

Opgaver for andre myndigheder

- L. Skibsmåling og skibsregistrering
- M. Mønstring af skibsmandskab
- N. Karantænevæsen
- O. Udskrivningsvæsen
- P. Øvrige opgaver:
 - Handels-, skibsfarts- og produktionsstatistik
 - Strandingsgods
 - Opkrævning af skibs- og vareafgifter
 - Opkrævning af isafgift
 - Amtsstueforretninger
 - Indberetninger om almanakker/kalendre.

For en bruger virker modellen og systematikken fornuftig. Det er let at orientere sig, og har man først arbejdet med et enkelt toldarkiv, føler man sig fortrolig med systematikken.

Endnu mangler der publicering af arkivoversigter over det materiale, der er tilgået Rigsarkivet. For arkiverne fra før 1848 er der

Finansminister og generaltolddirektør W. C. E. Spønneck var vel nok den person, der øvede størst indflydelse på moderniseringen af den gamle toldetat i det 19. århundrede. Han var ikke lige vellidt overalt, og bedre blev det ikke af, at han var ikke så lidt selvoptaget. Det er da også baggrunden for karikaturtegningen.

ganske vist redegjort i Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I, men, hvad der er afleveret herefter er ikke publiceret og kan kun konstateres gennem interne accessionslister og Rigsarkivets årsberetninger.²⁹ Arkivar Karen Hjorth har dog bragt en kort beskrivelse af materialet og oplyst, at told-

28. Nørrejske toldarkiver før 1969, 2, 9.

29. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I, 407 ff, Rigsarkivets årsberetning 1966–75, 119. Rigsarkivets afleveringslister/afleveringsdesignations 38 har alt fra Generaltolddirektoratet, efter 1919 Departementet for Told- og Forbrugsafgifter.

departementets sager 1848–1965 har et omfang på op imod 2.000 hyldemeter, hvoraf journalsagerne alene udgør de ca. 1200 hyldemeter.³⁰

Det vil naturligvis være værdifuldt at få dette færdigregistreret og publiceret en fortegnelse, men skal alt dette kunne udnyttes fuldt ud, må de store mængder journalsager bringes ud af anonymitetens verden. Det vil være nødvendigt med en nøgle, der viser vej til sagerne, »gruppeordnede toldsager«. Det kunne evt. laves på EDB på et udbredt PC kartoteksprogram, og interesserede ville så kunne erhverve en diskette. Det er yderst vanskeligt præcist at fastslå, hvor meget de bevarede og bevaringsværdige toldarkiver fylder, ikke mindst da store del af materialet ikke er færdigregistreret. Et rimeligt skøn vil imidlertid, når overtoldinspektorsarkiverne samt tolddepartementets arkiver medregnes, måske nærme sig 4–5.000 hyldemeter. Der er således stof nok til megen forskning.

Administrationshistorie – et nødvendigt onde

For at finde rundt i toldarkiverne – såvel som i andre offentlige arkiver – er det nødvendigt at kende administrationshistorien. Hvornår blev et toldsted oprettet, hvornår nedlagt, hvornår sammenlagt mm.? Hvem beklædte embederne hvornår og hvorlænge? Det gæl-

der ikke blot det lokale niveau, men naturligvis i lige så høj grad mellemliggende niveauer helt op i kancelliet/generaloldkammeret, hvor det er nødvendigt at kende de enkelte kontorer og embedsmænd. Hvem tog sig af hvad, hvor længe og hvornår? En oversigt over dette fremgår af Frank Jørgensen og Morten Westrup: *Dansk Centraladministration og gennem Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark*, men også i et vist omfang af hovedoverskrifterne til Rigsarkivets nye Guider.³¹

Særlige vanskeligheder knytter sig især til de københavnske forhold, der på mange områder er næsten uoverskuelige, da der ofte skete ændringer. Forholdene her er i det hele taget sammenlignet med provinsen betydeligt større. Megen hjælp er der imidlertid at hente i Hof- og Statskalenderen, der igennem hele det 19. århundrede systematisk opregnede de overordnede toldembedsmænd, embede for embede og præcist informerede om kancellikontorerne og arbejdsfordelingen her. Indimellem blev der også plads til at fortælle om, hvilke uniformer der hørte til de enkelte embeder sammen med oplysninger om løn og intradernes størrelse ved de enkelte embeder. De to ting hang nemlig sammen.³²

Ofte vil det være værdifuldt at tegne en model af det administrative hieraki. I simpel form kan den se ud som nedenstående, der søger at karakterisere de væsentligste elementer i toldetatens opbygning omkring 1840. Den gør det også overskueligt at finde frem til den relevante arkivinstitution.³³

30. Karen Hjorth, *Arkiv* 10, 3, 1985, 146.

31. Frank Jørgensen og Morten Westrup: *Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848*. (1982). Harald Jørgensen, *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970* (1985). Wilhelm von Rosen (red.): *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I*, 1, (1983), 407ff.

32. Hof- og statskalenderen div. år. Se eksempelvis 1844, 330ff.

33. Fode: *Dansk toldhistorie* 3, 61.

Toldvæsenets administrative opbygning ca. 1830–50

Kongen/Statsrådet

Generaltoldkammer- og Kommercekollegium

Øresunds
Toldkammer

Grænsetoldvæsen

Krydstoldvæsen

Overtoldinspektorerne

Slesvig-Holsten

Nørrejylland

Fyns Stift

Sjælland og Lolland-Falsters Stifter
København

Lokale toldembeder

ca. 30 Jylland

ca. 10 Fyn

ca. 30 Sjælland

Fra omkring 1840 er der også hjælp at hente i anden trykt litteratur. Flittige toldembedsmænd begyndte at udsende etatsoversigter eller toldkalendere, der med ujævne mellemrum er udsendt helt frem til nutiden. Embedsmændenes og betjentenes navne er her systematisk gengivet toldsted for toldsted med oplysninger om fast gage, personlige tillæg, »annuums procenter«, som det hed samt evt. andre indtægter og måske en meddelelse om, hvorvidt der var hesteholdspenge knyttet til embedet samt evt. andet af interesse.³⁴

Det er allerede sagt, at mange toldfolk var uhyre flittige. De benyttede ledige stunder til at sammenstille tabeller og skabe overblik over den ofte meget komplicerede toldlovgivning. Den skulle ganske vist være samlet med den store toldlov i 1797, men hurtigt kom der naturligvis igen tilføjelser: cirkulærer og plakater foruden ikke mindst administrative instrukser, der igen gjorde det uoverskueligt at finde rundt i de mange gældende bestemmelser.³⁵

For den, der vil arbejde med toldhistorie, er det derfor nyttigt at kende M. B. Jørgensens og J. T. Bayers omtalte bøger, der systematisk beskriver den gældende toldlovgivning med 1797-loven som udgangspunkt. At det efterhånden var blevet meget svært at over-

skue alle bestemmelserne, fremgår med al tydelighed af Bayers bog. Det var en stor sag på over 1000 sider med et ikke mindst uhyre nyttigt register til slut. Her kan det bl.a. ses, at amtmanden endnu havde visse lokale funktioner i forhold til toldetaten. Døde en kgl. betjent, skulle det nemlig indberettes til stiftamtmanden eller amtmanden. Det samme var i øvrigt tilfældet, når der blev ansat en assistent, en sådan blev forflyttet, afskediget eller døde.³⁶ Godt 8 sider fyldte henvisningerne til, hvordan en »anholdelse« skulle gribes an – selvfølgelig igen afhængig af, om det drejede sig om varer eller personer. Alt det kunne det være svært at holde styr på. Derfor var en bog som Bayers uhyre nyttig i samtiden og for eftertidens historiker, der skal trænge ind i de administrative procedurer for at finde sine arkivakter, naturligvis på det nærmeste uundværlig. I 1892 udsendte V. V. Hassing en tilsvarende Håndbog i toldlovgivning, der udkom med forskellige supplementter til og med 1906. Da var det blevet en for stor opgave for en privatmand at »vedligeholde og opdatere« 1797-toldloven, og i de efterfølgende tiår måtte toldvæsenets egne officielle cirkulæresamlinger derfor klare den opgave. I slutningen af mellemkrigsårene begyndte etaten at udgive egentlige håndbøger.

34. Eksempelvis Toldkalenderen 1847, Fode: Dansk Toldhistorie 3, 94.

35. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 33f.

36. J. T. Bayer: Den gældende told og skibsafigts og brænderiafigtslovgivning, 2, (1876), 8.

Imponerende skulle det tage sig ud, når man nærmede sig et kongeligt toldkammer. Skillet er fra Svendborg, og er også et eksempel på tidligt genbrug. Bag Frederik VI's navnetræk kan man på originalen således lige skimle Christian VII's navnetræk. (Toldmuseet).

Den nødvendige fantasi

Det siger sig selv, at det er nødvendigt at kende de opgaver, der til enhver tid var pålagt toldetaten. Uden et sådant kendskab kan det være svært for ikke at sige umuligt at udnytte et toldarkiv effektivt. Det er selvfølgelig også nødvendigt at kende de administrative procedurer, hvori tolderne indgik. Hvordan var samspillet med havnefogederne, auktionsholdere, lokale købmænd, jernbanen, manufakturhandlere, handelsstandsforenin-

gen eller politiet? Der kan nævnes adskilligt mere. Det væsentlige er imidlertid at gøre sig klart, at tolderne fungerede i et meget veludviklet samspil med det øvrige samfund – den offentlige sektor så vel som den private. Uden at gøre sig dette klart og nøje kende de administrative formål med konkrete opgaver, kan det være vanskeligt for ikke at sige umuligt at tolke og benytte toldernes skriftlige efterladenskaber. Lettere bliver det naturligvis ikke af, at der ofte blev gennemført administrative omlægninger, eller at nye cirkulærer pludselig kan gøre en sammenligning over år umulig.³⁷

Længere oppe i systemet kræver det en betydelig fantasi for at forestille sig, hvad der her kan findes af materiale. Hvem kunne f.eks. umiddelbart forestille sig, at der i Overtoldinspektoratets arkiv for København ligger en sag om Thorvaldsens hjemkomst fra Italien på fregatten Bellona i 1836. Men det gør der af den ganske simple grund, at det var herfra sagen om toldfritagelse for de hjembragte kunstværker blev »kørt«. Går interessen i retning af »effekter til teaterforestillinger«, kan arkivet også levere svar.³⁸ I øvrigt må man gøre sig klart, hvad det er, der efterspørges, for arkivmasserne kan være kolossale. Den nævnte Thorvaldsenssag indgår således i en samling »gruppeordnede journalsager«, der tæller ikke færre end 1915 pakker i arkivet fra det københavnske overtoldinspektorat.³⁹ Naturligvis er det ikke nok at have fantasi, for der indgår også begreber som held, for man kan selvfølgelig ikke på forhånd vide, at overtoldinspektøren for Østifterne, P. A. H. Feddersen, var en glimrende skribent og iagttagere. Hans tjenesteberetninger fra inspektionsrejserne 1835–40 er en detaljeret beskrivelse af rejseform, iagttagelser, karakteristikker af brænderier og observationer af fabriksanlæg og produktionsprocesser, krydret med portrætter af toldere, købmænd og skipper. Der var ofte lejlighed til at gøre grun-

37. Før større undersøgelser må man nødvendigvis sætte sig ind i administrative procedurer og lovgivning, herunder interne cirkulærer. Her er Bayer ofte en uundværlig indgang.

38. Overtoldinspektoratet for København gruppeordnede journalsager BB1754 (LAK).

39. Overtoldinspektoratet for København, gruppeordnede journalsager. (LAK) Nøgle under udgivelse. Oplyst af arkivar Erik Nørr. Karen Hjorth, Arkiv 3, 1985.

dige studier. I april 1836 gjorde han ophold i 14 dage i Rudkøbing for at gøre sig bekendt med stedets konsumtionsvæsen.⁴⁰

Bindet med rejseberetningerne er i virkeligheden så fyldigt og informativt, at det måske kunne bære en selvstændig udgivelse?

Tilsvarende heldige fund kan naturligvis også gøres i de lokale toldarkiver. I Saksøbing toldarkiv ligger en rapportbog fra toldbetjent Lassen, der dækker årene 1827–51. Denne lille emsige tolder noterede alle de lovovertrædelser ned, som han mødte og indberettede, for systemet var, at han fik en vis andel af den idømte mulkt. I dag står den lille bog som et interessant vidnesbyrd om, hvordan/og hvilke overtrædelser der mødte en tolder, og hvad en foretagsom tolder kunne skaffe sig af ekstrairtægter.⁴¹

Bogen er naturligvis privat, men er alligevel endt i toldarkivet. Tilsvarende, men officielle, oplysninger kan findes i Generaltoldkammeret/Generaltolddirektoratets arkiv, hvor der bl.a. ligger pakker med Københavnske anholdelsesrapporter. De er ofte omfattende, snakkende og detaljerige og sluttede mange gange med ordene – »den nedlagte påstand« – »Confiskation«. Rapporterne kan være af samme type som vor tolder Lassens. En skipper er indkommet fra Grenå »overvægt af smør – konfiskation« eller en anden »overvægt af brænde«. Overvægt betød selvfølgelig her ikke i forhold til skibet, men i forhold til toldpapirerne.⁴²

Brugt rigtigt, er sådanne rapporter ikke blot »kulørt stof«, men anvendt omhyggeligt, kan de inddrages som en værdifuld kilde til belysning af søfartshistoriske elementer, for rapporterne fortæller også en del om, hvordan ransagningen på skibet fandt sted – og dermed erfarer vi noget om, hvordan skibene var bygget, kabyssen indrettet, eller hvilke smuthuller der i det hele taget var om bord for at gemme ting for tolderne. Det er således

helt åbenbart, at det kræver fantasi at arbejde med de store ensartede arkivmængder.

Det kan måske være upopulært på en læsesal at bestille pakke efter pakke, for blot hurtigt at returnere materialet og bestille nyt igen. Men pludselig kan der være bid, og frem vælter materiale, der fortæller om etablering af de tidlige jernbaner i Danmark. Forlæg for de ældste billetter, perronindretninger, opbygninger af banegårde, og måske ligger der endog tegninger, der præcist viser, hvordan toldekspeditionen kunne og måske blev indrettet på en konkret banegård.⁴³ Er det dampskibsfart, interessen samler sig om, er der også muligheder i materialet. Sagen var nemlig den, at fartplaner skulle fremsendes ikke blot til orientering hos toldmyndighederne, men til godkendelse, for selvfølgelig skulle etatens repræsentanter være til stede, når et dampskib anløb en havn eller en af tidens hastigt sammentømrede anløbsbroer. Ændringer i fartplaner medførte tilsvarende et hurtigt nedslag hos tolderne, så i dag kan der her findes trykte fartplaner fra forlængst glemte dampskibslinier og dermed præcise oplysninger om trafiklinier og igen kultur- og handelsforbindelser mellem landsdele eller ind- og udland.

Det lokale toldarkiv

Materialet i det lokale toldarkiv er almindeligvis langt mere overskueligt. Ved midten af forrige århundrede var der ca. 30 selvstændige toldsteder i Jylland og et tilsvarende antal på Sjælland mm. og omkring 10 på Fyn.⁴⁴ De fleste var ganske små, eller sagt på en anden måde, så var der kun omkring 10 større toldsteder i landet. Det var Ålborg, Randers, Århus, Horsens, Odense, Helsingør og naturligvis København, der overskyggede

40. Overtoldinspektoret for Østifterne. Tjenesteberetninger fra inspektionsrejser 1835–40 E-138. (LAK).

41. Saksøbing toldarkiv. 1827–51 Rapportbog for toldbetjent Lassen I 8. (LAK).

42. Generaltoldkammeret, Københavnske anholdelsesrapporter 1835–41. (RA).

43. Overtoldinspektoret for Østifterne I 73 og E 321 B.(LAK)

44. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 61.

dem alle. Hertil kom nogle få bedre midtsjællandske embeder.⁴⁵

Det betyder, at toldarkiverne almindeligvis er overskuelige – også selv om alt skulle være bevaret – hvad det selvfølgelig almindeligvis ikke er.

Arkivernes bevaringsgrad er meget ujævn. I nogle tilfælde er protokollrækkerne fint bevaret, men så er det gået ud over de løse papirsager, mens det i andre situationer er helt tilfældigt, hvad der er bevaret/kasseret. Med arkivvæsenets ordnings- og registreringssystem er der nu udstukket helt faste regler for, hvad der kasseres.

Et eksempel på denne problemstilling fremgår af nedenstående opstilling, der viser, hvad der findes af årsberetninger i de lokale toldarkiver. Nedenstående opstilling viser situationen fra det fynske landsarkivs område.⁴⁶

<i>Fynske toldarkiver</i>	
Bevarede årsberetninger	
Gruppe D.	
Toldsted	årsberetninger
Svendborg	1851–55
Fåborg	1850–1915
Marstal	--
Ærøskøbing	1852–1884
Rudkøbing	1843–56, 1891–1908
Odense	1845–1939
Bogense	--
Kerteminde	1846–53, 1908–1928
Nyborg	1849–1879
Assens	--
Middelfart	1966–68

Kilde: Toldarkiver, LAO.

Det fremgår desværre klart, at årsberetningerne lokalt er bevaret meget ujævnt. Bedst er materialet fra Odense, og omvendt er der store huller i rækkerne fra Kerteminde, mens kun en smule af de ældste årsberetninger er bevaret i Svendborg. Fra tre toldsteder er der ikke årsberetninger i toldstedets eget arkiv. Billedet fra Sjælland er ikke meget forskellig herfra.⁴⁷

Sjællandske mm. toldarkiver
Bevarede årsberetninger
Gruppe D.

Frederikssund	1858–1957, div. år
Frederiksværk	--
Helsingør	1851–1937
Hillerød	--
Holbæk	--
Kalundborg	1843–1900
Nykøbing Sj.	1848–1910
Rørvig	1883–97 div. år
Samsø	1842–70, 1901–06
Korsør	1880–99, 1900–27
Skælskør	1850–90, 1891–1927
Slagelse	--
Sorø	--
Køge	1862–1929
Ringsted	--
Roskilde	1843–1914, div. år
St. Heddinge	1867–1900
Gedser	--
Maribo-Bandholm	--
Nakskov	1845–70, 1871–99
Nykøbing F.	1882–1896
Nysted	1854–1927
Rødby	1895–98
Rødbyhavn	--
Sakskøbing	1847–1901, 1911–1927
Stubbekøbing	(ligger/lå i Roskilde)
Fakse	--
Næstved	1857–1927
Præstø	1843–1900, div. år
Stege	1843–1928, div. år
Vordingborg	1846–1907
Bornholms toldinspektorat	1842–1926, div. år
Allinge	1847–1913, div. år
Christiansø	--
Gudhjem	1859–1907
Hasle	1845–1927
Neksø	1843–90
Rønne	1851–1919
Svaneke	1844–1919

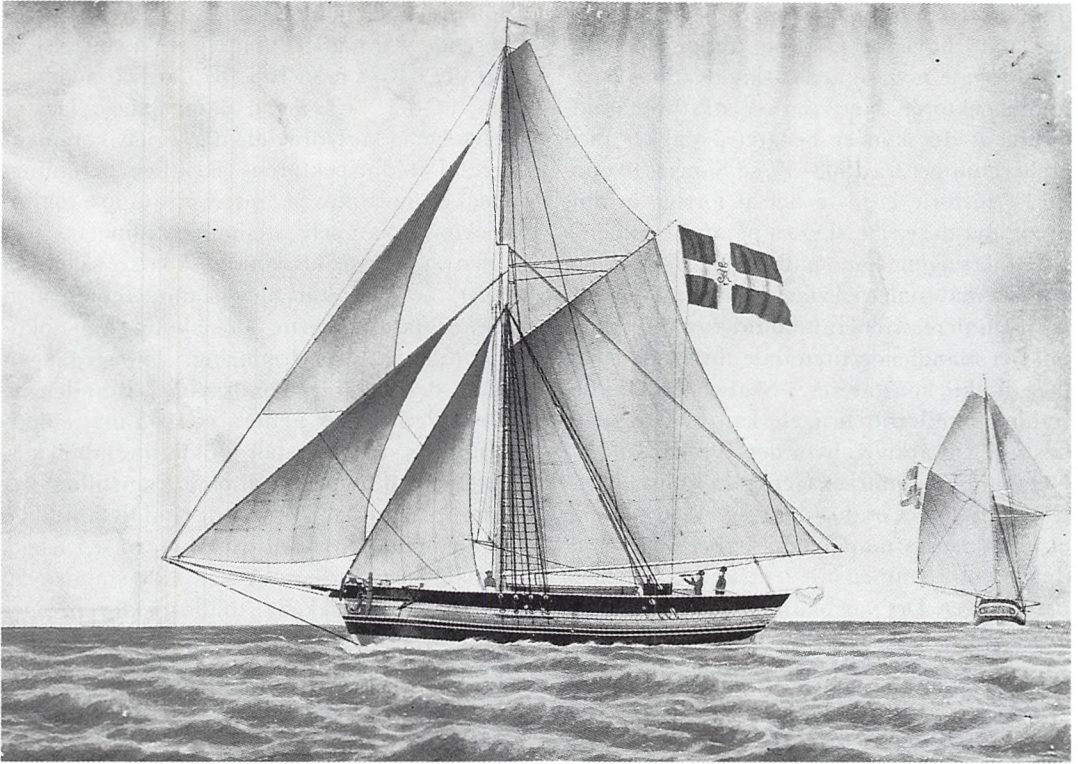
Kilde: Toldkamre indtil 1969 I-II.

Oversigten viser, at de »sjællandske« toldsteders årsberetninger også kun er bevaret meget ujævnt, selv om der adskillige steder er fyldige rækker, sådan som det er tilfældet i Kalundborg, Helsingør, Skælskør, Roskilde, Næstved og Præstø. Påfaldende er det, at det bornholmske materiale er næsten fuldstæn-

45. Fode: samme 73.

46. Toldarkiver, Landsarkivet for Fyn.

47. Landsarkivet for Sjælland mm., Toldkamre indtil 1869 I-II.(1985)

Går interessen i retning af skibshistorie er toldvæsenets arkiver et oplagt mål for undersøgelser. Toldetaten havde nemlig ansvaret for skibsregistreringen. I de lokale toldsteders arkiver ses lister over de lokale hjemmehørende skibe med oplysninger om redere, skibstype, besætningsstørrelse foruden naturligvis målene på skibene. Billedet fra 1829 gengiver et af de karakteristiske skibsportrætter, hvor det samme skib ses fra to vinkler. Her er det sluppen Christiane Charlotte af Svendborg, foreviget af en af tidens førende skibsportrætmalere, Jacob Petersen. (Foto: Anders Monrad Møller).

digt. Det gælder også beretningerne fra øens særlige toldinspektoratebende. På grund af de fjerne forhold havde Bornholm fået en særlig status med en toldinspektør, der førte kontrol med øens øvrige toldsteder og udarbejdede sin egen årsberetning. Der kan også peges på Samsø, hvor årsberetningerne 1842–70 og igen fra 1901–06 rummer enestående oplysninger til øens historie og ikke mindst fortæller om kontakterne til fastlandet, oplyser om færgetrafik mm. Det var et beskedent embede, så toldforvalteren havde endog tid til at udarbejde alfabetiske lister over skibe og skippere, der anløb toldstedet. Summariske oversigter over øens import og eksport ligger også i årsberetningerne og fortæller i dag om, hvilke varer øens beboere nødvendigvis måtte importere – og kort sagt, hvad de kunne be-

tale med i form af eksportvarer.⁴⁸ (Se ill. s. 189).

Overalt gælder det, at årsberetningerne på deres helt egen måde oplyser om et samfunds »økonomiske temperatur«: fremgang, tilbagegang eller stagnation. Set på den måde giver årsberetningerne, der i princippet skulle være udarbejdet på samme grundlag, dermed mulighed for at sammenligne bysamfund. Det kan være nabokøbstæder, geografiske regioner eller måske søfartsbyer.

Selvfølgelig er det beklageligt at konstatere, at der er huller i det materiale, man havde tænkt at arbejde med. Hvorfor hullerne er der, kan det være svært for ikke at sige umuligt at konstatere, men påfaldende er det, at materialet fra Samsø pludselig forsvinder fra 1871–1900. Principielt skulle et sådant »hul«

48. Samsø toldarkiv, årsberetninger. (LAK)

imidlertid kunne udfyldes, for beretningerne skal naturligvis også kunne findes i den tilsynsførende myndigheds arkiv dvs. hos overtoldinspektøren. Her viser registraturen imidlertid, at der kun er bevaret 5 pakker med årsberetninger fra 1908–35, så Samsøes økonomiske historie i sidste del af forrige århundrede må desværre skrives på andre kilder.

Forklaringen kan naturligvis igen være den, at materialet er videresendt til Generaltoldkammeret/Generaltolddirektoratet, men om det manglende materiale findes her, kan ikke direkte konstateres.⁴⁹ Skal en konkret beretning imidlertid bruges, kan den forsøges bestilt i Rigsarkivet, hvor den evt. kan findes i Generaltoldkammeret/Generaltolddirektoratets arkiv.⁵⁰ Der er dog også set eksempler på, at et toldstedes manglende årsberetninger er dukket op sammen med et andet toldstedes beretninger. Det var bl.a. tilfældet med Stubbekøbings årsberetninger, der blev fundet i Roskildearkivet. Forklaringen synes at have været den, at toldforvalteren i Stubbekøbing blev forflyttet til Roskilde – og hvad gjorde han så? Han tog sine kære årsberetninger med til Roskilde, hvor de siden indgik i toldstedets arkiv.⁵¹ Tilsvarende eksempler kan naturligvis ikke udelukkes.

Årsberetningen fra Køge Toldkammer 1876 synes at være nok så typisk, standardiseret og skematiseret, som den efterhånden var blevet.

Der indledes med en oversigt over told- og skibsafgifterne. Der fortsættes med en statistisk oversigt over indførsel af de vigtigste varer, gruppe for gruppe, konstant sammenholdt med det foregående år. Der oplyses om vareudførsel, fordelt på lande, og der er havnestatistik, opgjort på sejlskibe og dampskibe, havariskibe og forbisejlere, som det hed. Så kommer den gamle og vigtige oversigt over produktion af brændevin opgjort på købstadsbrænderier og landbrænderier. Der følger endnu et antal småstatistiske opgørelser, før der igen vendes tilbage til skibsfarten. Det

noteres, hvor mange skibe, der var hjemmehørende ved toldstedet opgjort på størrelse. 9 var det i 1876 mod 10 i 1875, og så meddeles det, at der var »ingen dampskibe«. Det er selvfølgelig de ydre tal, der siden kommenteres i toldinspektørens skriftlige beretning. Den er nok nok så interessant, for toldinspektøren kan selv af sine opstillinger se, at tiden var præget af økonomisk krise, så han så helst, at årets tal blev sammenholdt med årene først i 1870'erne, for så kunne han dokumentere en svag fremgang. Tilbagegangen skal i det hele taget undskyldes. Branden på Køge Papirfabrik i efteråret 1875 måtte nødvendigvis sætte sig spor i toldernes talrækker. Indførsel af træmasse til papirfremstilling var hørt op, og de store mængder kul til fabrikken skulle man ikke længere forvente at se i Køge, da fabrikken formentlig helt ville standse sin virksomhed, sukkede toldinspektøren. Der var andre triste oplysninger fra erhvervslivets område. En tobaksfabrikant havde ikke gjort brug af sin tilladelse til toldfri import af tobaksprodukter til forarbejdning med henblik på eksport. Som noget nyt anfører han, at der var kommet en ladning finsk trælast til byen. Den bemærkning er næsten det eneste positive, der siges om havnen. Toldinspektøren så klart, at det var jernbanen, der havde skærpet konkurrencen og bl.a. påvirket udførslen af korn over havnen. Den sidste triste bemærkning gik på, at handelsflåden som set var blevet reduceret med et enkelt skib. Bedre blev det ikke af, at det var et af de store på 79 kmcl, der var blevet solgt til Marstal. Bag de knappe ord og sirligt opstillede talrækker fornemmer man, at der var krisestemning i byen.⁵²

Der kom nye ting til, og der faldt til stadighed noget ud af beretningerne. En af de opstillinger, der ikke længere var med i 1876, var den tidligere værdifulde oversigt over fabriksanlæggene i tolddistriktet, selv om udtrykket »fabriksanlæg« naturligvis ikke skal opfattes med moderne øjne. Igen er det usik-

49. Overtoldinspektoratet for Østifterne gruppe d, 27.

50. Telefonisk meddelt af Morten Westrup.

51. Fode: Han røber i det hele taget..., Zise 1987, 1, 12–17. note 21.

52. Årsberetning 1876, Køge Toldkammer. (LAK).

kert, hvor omhyggelige de enkelte toldsteder har været med disse beretninger. Den fra Roskilde i 1850 er imidlertid ganske omfattende. Ca. 25 virksomheder bliver karakteriseret: »Om den anvendte kraft, arbejdskraftens størrelse, brug af maskiner, forbrug af råvarer opgjort på indenlandske og udenlandske og endelig et forsøg på at beskrive produktionen mængdemæssigt. Til slut bringes oplysninger om produktions afsætning: til udlandet, hertugdømmerne eller til andre steder »udenfor provinsen«. En papirfabrik synes at have været den største virksomhed med 15 ansatte sammen med en klædefabrik med et tilsvarende antal ansatte. Ellers oplyses om 3 farvervirksomheder, 4 garverier, 6 bomuldsvæverier, 1 felddrejer foruden yderligere 5 linnedvæverier med fra 2 til 6 ansatte. Den sædvanlige lokale tobaksfabrik var der selvfølgelig også med 1 mand, 2 lærlinge og de karakteristiske mange børn som den billige arbejdskraft. Her var det 10 børn i 1850.

Byens kraftkilder er også omtalt: Det var to overfaldsvandhjul hos papirfabrikken og den store klædefabrik. En enkelt dampmaskine blev også noteret hos bomuldsvæver F. Bøttiger. 25 vævestole var der i alt hos de mindre vævere, og omkring 90 personer havde deres virke her som »håndkraftarbejdere«, som det er noteret.⁵³ Sådanne beretninger, anvendt med forsigtighed, kan bruges til at trække nogle meget væsentlige streger til en bys erhvervsudvikling.

Toldinspektøren havde bygget sin årsberetning op på grundlag af stedets toldbøger. Dem kan der naturligvis også være en vis forskel på, men den ideelle var nok så indholdsrig. Almindeligvis var der en toldbog for indgående og en tilsvarende for udgående varer. Heri blev de enkelte varepartier systematisk indført. Var der særlige kendemærker knyttet til et vareparti, hvad der var almindeligt i hvert fald frem til midten af århundredet, blev dette særlige kendemærke også prentet ind i toldbogen. Indholdet af pakkerne er også indført af hensyn til fortoldningen, og det betyder, at der er muligt at

følge eksempelvis en hel bys købmænds indførsel af varer og måske ad den vej danne et billede af deres forskellige indkøbsmønstre og indkøbsopland. Det siger sig selv, at det også af den vej er muligt at se, hvornår nye produkter kom ind på et lokalt marked og tilsvarende, hvornår ældre produkter viger. Arbejdsdelingen mellem land og by, fremkomsten af stadig flere halvfabrikata, import af maskiner eller klædevarer og meget mere kan afdækkes gennem toldbogen. Hertil kommer de oplagte muligheder, materialet rummer for at belyse handelsforbindelserne til søs mellem f.eks. de danske byer, sådan som Anders Monrad Møller tydeligt har demonstreret det.⁵⁴

Bag i toldbogen gemmer der sig ofte statistisk materiale, der blev brugt til årsberetningen. Her genfinder vi ofte en liste med stedets hjemmehørende skibe. Ikke summarisk opgjort, men med fulde navn og skibstype, ofte også med oplysninger om byggeår og sted, størrelse, reder og til slut endelig også tal for besætningens størrelse på de enkelte skibe. Skipperens person var særlig interessant, så almindeligvis blev det også anført, hvor han havde sit borgerskab. Til slut oplyses det endelig, hvor skibene befandt sig ved året slutning. Sådant var det også i Randers i 1827. 12 af byens 17 skibe overvintrede hjemme, mens andre overvintrede i Norge eller England – og så var der enkelte, hvorom det blev noteret »vides ej«. Den bemærkning blev i øvrigt også benyttet flere gange i den kolonne, der skulle oplyse om, hvor skibene var bygget. Sverige og Fyn blev noteret flest gange, mens Norge havde ansvaret for den 17 kmcl. store skonnert Wandringsmanden af ukendt alder. Det er næppe nødvendigt at tilføje, at disse skibslistes rummer et spændende materiale til en bys handels- og søfartshistorie. En galease, 2 skonnerter, 3 slupper, 10 jagter og en enkelt båd, som den blev benævnt, var byens stolthed og forbindelse til omverdenen. Blot 30 år tidligere havde det set helt anderledes ud, for da var der hjemskrevet langt flere skibe. Studier af en bys

53. Årsberetning 1850, Roskilde Toldkammer. (LAK).

54. Anders Monrad Møller: Jagt og skonnert m.fl.

»storhed og fald« kommer således næsten frem af sig selv ved gennemgang af udvalgte årgange toldbøger. Endelig bør det nævnes, at der alene i skibenes navnestof ligger et spændende kulturhistorisk materiale. Systematisk kender vi ikke en bys skibsnavne andre steder fra. Forklaringen er, at det i provinsen var det lokale toldsted, der havde ansvaret for skibsmåling og udstedelse af målebrev. Det dannede siden grundlag for betaling af skibsafgifterne ved havneanløb mm.⁵⁵

Toldbogen for udgående varer viser tilsvarende, hvad der blev eksporteret og fortæller dermed igen noget væsentligt om stedets økonomiske bagland. Lejlighedsvis blev materialet opsummeret, sådan som det var tilfældet på Samsø i 1850 i et stort overskueligt skema.

For enkelte varegrupper blev der anlagt særlige bogrækker. Det gælder bl.a. for klædehandelen. Under Napoleonskrigene blev der indført et krav om, at alle klædevarer skulle stemples, så det tydeligt kunne konstateres, hvor det var fremstillet. Ydermere blev klædehandelen nøje overvåget, og al eventuel import skulle ske over København. For at kontrollere handel og produktion blev det pålagt poducenten eller indkøberen at aflevere en klædeprøve på det lokale toldsted. Her blev den omhyggeligt klæbet ind i en protokol og sikret med et laksegl med kongens navnetræk og et løbenummer, der henviste til beskrivelsen af tøjprøven.⁵⁶ Rundt om i toldarkiverne ligger i dag adskillige sådanne tykke og ofte skæve klædeprøvebøger med deres kulturhistorisk værdifulde indhold, der ikke mindst kan fortælle om lokal klædeproduktion, farvevalg og mønstre, ligesom der oplyses om for

længst glemte vævere, klædehandlere og produktionsmængder af de enkelte mønstre. En oversigt over materialet med prøver og beskrivelser er udsendt af Ingeborg Cock-Clausen i hendes store bog, *Tekstilprøver fra danske arkiver og museer 1750–1975*.⁵⁷

Nye varer og nye produkter blev ofte præsenteret på det danske marked af handelsrejsende, der repræsenterede udenlandske handelshuse eller fabrikanter. Sådanne folk kunne ikke bevæge sig frit i landet med deres rejseprøver. Ikke blot kunne der være en fare for, at de eventuelt solgte prøverne, uden at de var blevet fortoldet; men et andet alvorligt problem lå i, at næringslovgivningen var meget restriktiv, hvilket betød, at al handel principielt var forbeholdt byerne. De måtte derfor kun henvende sig til folk, der var berettiget til at drive købmandshandel samt fabrikanter, håndværkere og andre næringsbrugere. Salg til private var strengt forbudt.

Bestemmelserne var meget omfattende og komplicerede. Mere end to sider blev det til hos Bayer. For at understrege alvoren i at bestemmelserne skulle overholdes, lod toldetaten regelmæssigt udarbejde trykte lister over de handelsrejsende, der havde pådraget sig straf for overtrædelse af forordningen af 8. juni 1839. Til langt op i 1870'erne blev sådanne lister regelmæssigt udsendt.

I et forsøg på at kontrollere de handelsrejsendes virksomhed skulle de melde sig på den lokale toldbod. Resultatet blev særligt anlagte protokoller over handelsrejsende, eller, som de officielt hed, protokoller over foreviste adgangstegn for handelsrejsende. Heri

55. Randers toldarkiv. Benyttet af Henrik Fode i *Søkbøstaden Randers* (1980), 119ff.

56. Stubbekøbing toldkammer, Stemplingsprotokol 1828–38. (LAK). Axel Nielsen (red.): *Industriens historie i Danmark*, II, 2 halvbind 15–128). Fode: *Dansk Toldhistorie* 3, 231.

57. Ingeborg Cock-Clausen, *Tekstilprøver fra danske arkiver og museer 1750–1975* (1987). Se også anmeldelse af Henrik Fode, *Historie*, 17, 3 522f.

Samsø 1850. – Bilaget til årsberetningen er færdigt. Det viser, hvad der blev indført til Samsø, og hvilke varer – der populært sagt – blev »betalt med«. Det var uforarbejdede landbrugsprodukter, der blev udført fra øen, mens det var kolonialvarer og råvarer såsom tømmer og træ, jernvarer og bomuldsvarer, der blev indført. Sådanne oversigter må naturligvis ikke bruges ukritisk. Den voldsomme import af tobak, 53311 pd., svarende til godt 26 ton – eller 4 gange så meget, som der blev indført af jern og jernvarer, kræver naturligvis en forklaring. Mon der ved en skrivefejl er blevet tilføjet et ciffer for meget? Men selv det er meget, når det drejer sig om tobak, ikke mindst da der ikke var nogen tobaksfabrik på øen og befolkningstallet kun var på ca. 6500. (Samsø Toldarkiv, årsberetninger LAK).

Rekord over Indførsel af 300000 1857
 i den danske Toldarkiv
 Mar 1850.

Import.			Export.	
Varer.	Total Indførsel. (Vareimportens Rubrik Nr. 3 og Nr. 10, sammenlagt.)	Det for de betegnede Varer vistelig indkomne Beløb af Told og Sporler. (Vareimportens Rubrik Nr. 22.)	Varer.	Total Udførsel. (Vareexportens Rubrik Nr. 3 og Nr. 12, sammenlagt.)
1. Bomuldsgarn	613	6-29	1. Been af Creaturer	"
2. Bomuldsmanufacturvarer	419½	34-36	2. Gflef.	946
3. Brændevin, 8° eller reduceret dertil	217½	31-56	3. Heste	"
4. Glasvarer	47½	1-45	4. Hornbøg og Kalve	11
5. Hamp og Hør	783	1-43	5. Kjød	2180
6. Jern og Jernvarer	12916	77-40	6. Kornvarer, samt Malt	26510
7. Kaffe, ubrændt	3921½	31-80	7. Diefager	"
8. Linnedgarn	55½	"	8. Klapsed og Klofros	"
9. Linnedmanufacturvarer	84½	2-77	9. Skind og Huder	574
10. Papir, alle Slags	52½	"-39	10. Smør	"
11. Riis i Skaller, Risengryn og Riismeel	595	"	11. Svin og Grise	4
12. Rosiner og Corender	697	"	12. Uld	1040
13. Salt, incl. Steensalt	170	2-10-22		
14. Silkevarer	39½	11-82		
15. Skind og Huder	"	"		
16. Steensul	956	63-32		
17. Stenoi	1328	9-31		
18. Sukker, alle Slags, og Sirup	3012	50-1		
19. Thee	33	"		
20. Tobak	53311	487-8		
21. Tømmer og Træ	7361	260-8		
	27440	872-57		
22. Uldgarn	1	"-8		
23. Uldmanufacturvarer	87½	15-66		
24. Vin	2½	"-51		
25. Alle andre Varer	"	724-79		
Tilsammen		2893-287		

Tilmeddelelse af 300000 1857
 i den danske Toldarkiv
 af
 Told

oplyses den rejsendes fulde navn og hjemsted, hvor adgangsbeviset var udstedt, hvem den pågældende rejste for og til slut få notater om de medbragte rejseprøver. Sidste kolonne oplyser om »forevisningsdagen« hos den lokale toldmyndighed. Et adgangsbevis gjaldt for et år ad gangen.

De mange protokoller synes aldrig at have været systematisk anvendt forskningsmæssigt. Det er en skam, for de rummer adskillige informationer, der kunne tegne spændende rids af handelsruter, fortælle om nye produkter og ikke mindst afdække, hvorfra nye produkter kom ind i landet. Stod tyske handelshuse bag – eller var det engelske – eller hvor ofte var en rejsende ude »for egen regning«.⁵⁸ Var det udenlandske agenter, der dominerede, eller var det danske, der repræsenterede udenlandske handelshuse? Hvor systematisk blev et marked bearbejdet? Blev markedet bearbejdet tilfældigt, eller var der forskel fra produkt til produkt? Var der regionale forskelle? Dominerede Hamborg og Altona overalt? Var der særlige handelshuse, der prægede markedet mm. Og hvordan tegner billedet sig over tid? Materialet vil kunne anvendes til lokalhistoriske studier, branchestudier eller til mere omfattende handelshistorie ved hjælp af EDB-registrering. De rejsende medbragte kolonialvarer, tobaksblade, lædervarer, spirituousa, galanterivarer, jern og blikvarer, silkebånd eller måske sylsilke, selv om det mest almindelige var læder, klæde og manufakturvarer for at citere fra Stubbekøbinglisten i 1868.⁵⁹

En rejsendes evt. lokale succes vil siden i et vist omfang kunne efterspores i den lokale toldbog for indgående varer. Mindre spændende bliver sådanne undersøgelser naturligvis ikke af, at det er muligt at følge de handelsrejsendes evt. introduktion af nye produkter højere op i systemet. Kort og godt

følge den toldmæssige tarifiering af produkterne. Heri indgår ofte en fyldig beskrivelse. Denne vil i så fald skulle findes i Generaltoldkammeret/Generaltolddirektoratets arkiv i Rigsarkivet under de gruppeordnede journalsager. Der ligger således særdeles væsentlige træk til belysning af lokalområdets økonomiske liv i de lokale toldarkiver.⁶⁰

Personalhistorie

Sammen med årsberetningen skulle den lokale toldinspektør hvert år indsende en bedømmelse af sit personale. Det skete med de såkaldte konduitelister, selv om de officielt blev benævnt »Forklaring over de ved ... Køge Toldsted ... tjenestegørende embedsmænd, bestillingsmænd og øvrige underordnede officianter«.⁶¹ Det er et fremragende materiale til etatshistorie, slægtshistorie eller til studiet af den danske embedsmands historie. Bedømmelserne og karakteristikkerne kunne være barsk læsning, for der blev almindeligvis ikke lagt fingre imellem, når den lokale toldchef karakteriserede sit personale over for sine overordnede. Han satte måske også sig selv i relief herved.⁶² Listerne giver imidlertid en nøje karakteristik af personalet: alder, familiemæssige forhold og antal børn oplyses almindeligvis, men der kan også være en særlig rubrik om »forrige stilling som kgl. embedsmand«, og den giver værdifulde indfaldsvinkler til belysning af hele rekrutteringsspørgsmålet til toldetaten. Listen fra Køge i 1853 viser, at 4 af stedets 5 mand store personale havde en baggrund i militæret som underofficerer og en enkelt som sekondløjtnant.⁶³ Vi kan også direkte se deres forrige stilling og tjenestested og dermed følge de mange forflytninger rundt om i landet. En tol-

58. J. T. Bayer: Den gældene told og skibsafgifts og brønderiafgiftslovgivning (1876) Register 63ff.

59. Stubbekøbing Toldarkiv, Protokol over foreviste adgangsbeviser for handelsrejsende 1863–71.(LAK).

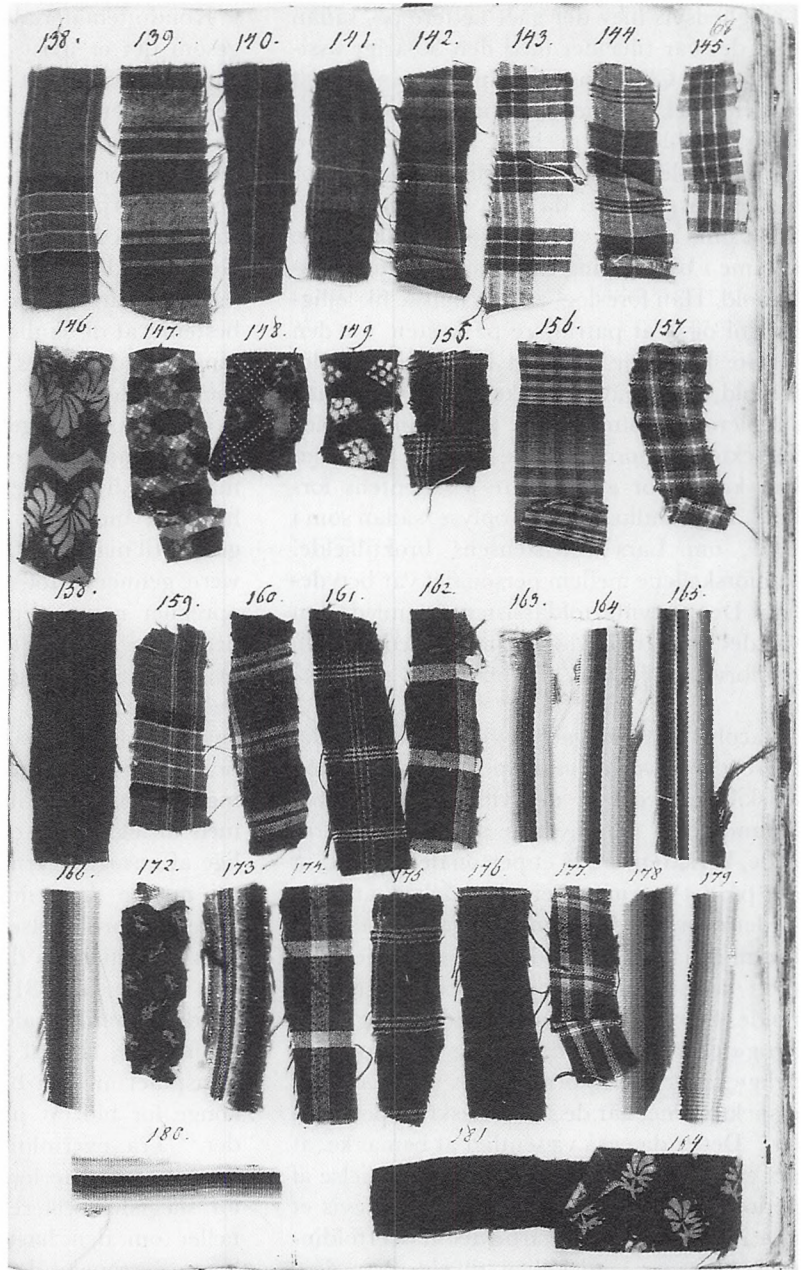
60. Yderligere indfaldsvinkler til materialet kan ses i Dansk Toldhistorie samt hos Anders Monrad Møller, Jagt og skonnert.

61. Henrik Fode, Han røber i det hele mangel... Zise 1987, 1, 12–17. Artiklen beskriver konduitematerialet.

62. Samme

63. Køge toldarkiv, Konduitelister.(LAK).

Tekstilhistorikere har meget at hente i toldarkiverne. I det meste af første halvdel af 1800-årene skulle der afleveres en klædeprøve til det lokale toldsted, for tekstilvarerne skulle stemples, så handelen med varerne siden kunne kontrolleres og følges. Gengivelsen stammer fra en stemplingsprotokol fra Århus 1828-30 og giver et levende indtryk af de meget forskellige tekstilprøver, tolderne blev præsenteret for. (LAV).

der måtte nemlig ikke »gro fast« eller »blive for intim« med lokalbefolkningen, da det kunne svække hans autoritet, som ledelsen i København ofte bemærkede.⁶⁴ Listerne beretter naturligvis også om den faste gage, og det meddeles, hvad der kunne være af tillæg

og særlige ydelser måske i form af fribolig mm. til den enkelte tjenestegørende. Skemaets sidste kolonne var nok den mest barske. Det var her, der blev afgivet de ofte stærkt personlige bemærkninger om den enkelte. »Stærk af helbred og legemsbeskaffenhed«.

64. Fode: Dansk Toldhistorie, 91f.

Lejlighedsvis blev der gået tættere på, sådan som det var tilfældet med den 50-årige assistent Lars Christensen. Han var ganske vist meget stærk, ædruelig, påpasselig og yderst villig. Problemet var blot, at han havde 8 børn, og »levede i kummerlige kår«. Derfor lod toldinspektøren da også en bemærkning falde om, at han ville ønske, at han kunne komme i betragtning til forbedrede indtægtsforhold. Han foreslog, at han måske fik lejlighed til også at patruljere på kysten, for den kendte han nøje. Bagved lå selvfølgelig det forhold, at det gav en række diæter, der kunne supplere den almindelige betjentløn.⁶⁵ Toldinspektøren gjorde i dette tilfælde alt, hvad han kunne for at forbedre assistentens forhold. Han undlod bl.a. at oplyse, sådan som i 1851, om Lars Christensens broktilfælde. Lønforskellene mellem personalet var betydelige. Den nævnte toldassistentens samlede løn var det år på blot 313 Rd, mens stedets chef, toldforvalter Jacobis, var næsten 8 gange så høj.

Jacobis notater synes at vidne om en venlig herre, der havde en vis respekt for personalet. Adskillige steder er der vidnesbyrd om bedømmelser – der, hvis de skulle stå til troende, karakteriserede et personale så groft, at det på det nærmeste er uforståeligt, at toldstedet overhovedet kunne fungere. Mange af bedømmelserne ville i dag blive opfattet som groft æreskrænkede og personligt injurerende. Bemærkninger som »underlig og løgnagtig« eller »brutal, drikfældig og næppe redelig« hører til ordforrådet hos nogle af toldinspektørerne, når de skulle beskrive personalet.⁶⁶ Det er da også væsentligt at bemærke, at det er muligt også at finde en bedømmelse af de lokale toldchefer. De findes naturligvis et niveau højere oppe, udarbejdet af overtoldinspektøren, og i adskillige tilfælde var de i stand til at »pille pynten« af de lokale toldsteders chefer.⁶⁷

Konduitematerialet er ujævnt bevaret, ligesom det er uvist, hvornår systemet første gang blev anvendt i toldvæsenet, men bekendt er det, at det blev (gen?)indført ved et cirkulære i 1796. Bestemmelserne er imidlertid næppe blevet overholdt, og i 1816 blev det indskærpet over for samtlige told- og konsumtionssteder, at listerne skulle indsendes til Generaltoldkammeret/Generaltolddirektoratet. Det var ved den lejlighed, at det blev bestemt, at de skulle have en fastere udformning og udarbejdes »efter vedlagte skema«, som det blev sagt.⁶⁸

Det kan selvfølgelig være uhyre tidskrævende at følge bestemte personer i det store materiale, hvad enten nu interessen er slægtshistorisk motiveret eller etatsmotiveret. En genvej til materialet, som allerede nævnt, kan være gennem Hof- og statskalenderen, der opregner navnene på de enkelte toldsteders personale. Fra midt i 1840'erne blev der på privat initiativ udgivet personaleoversigter, hvor systematikken har været samlet om den enkelte tolder.⁶⁹ Går interessen i retning af personalhistorie, ligger der i Generaltoldkammeret/Generaltolddirektoratets arkiv pakker med ansøgninger, oplagt alfabetisk. Adskillige af ansøgningerne er indsendt uopfordret og mange fra embedsmænd, der kom i klemme i forbindelse med rationaliseringer og indskrænkninger i den offentlige administration i årene efter 1816. Der ligger her et spændende kildemateriale til embedsmandens socialhistorie, stof til karrierebeskrivelser eller samspillet mellem borger og den enevældige konge for blot at pege på enkelte muligheder.⁷⁰ Fra overtoldinspektoratets arkiv kan der peges på yderligere materiale af interesse for slægtshistorikere: Her er lister, der fortæller om den hastigt voksende gruppe af kontorpersonale, der var på vej ind på toldkontorerne fra 1880'erne. Almindelige stillingsansøgninger, sager om embedsindstillin-

65. Køge toldarkiv, konsuitelister 1853.(LAK).

66. Fode: Dansk Toldhistorie, 92.

67. Overtoldinspektørens årsberetninger for Nørrejylland.(LAV).
Overtoldinspektoratet for østifterne Gruppe E, 28 ff.(LAK).

68. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 91f.

69. Se eksempelvis A.G.A. Lipke: Kalender over toldetaten 1874 ff. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 94.

70. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 371.

ger og stillingsbesættelser i øvrigt. Først op i vort århundrede blev der anlagt særlige personaleakter.⁷¹

Nævnes bør det naturligvis også, at der er journalsager vedr. pensionsforsørgelse, at der kan være tjenestefordelingsprotokoller, sager vedr. gageforskud, lister over embedsmændenes indtægter og meget mere, og så er der arkivpakker, der oplyser om embedsmændenes hverv uden for etaten: Tilladelser og afslag mellem hinanden. Afslag på at varetage regnskabsfunktionerne for et lokalt færgeri, men tilladelse til at føre regnskabet for et lokalt forsikringselskab og meget mere.⁷²

De såkaldte kautionsprotokoller er en særlig spændende kildegruppe. Det forholdt sig nemlig sådan, at en embedsmand, der fik en stilling, hvor han havde ansvar for statens indtægter, skulle stille en kaution for i det hele taget at få lov til at tiltræde. Drejer det sig om toldetaten, var det typisk toldkassererne, der mødte sådanne krav. Generaltoldkammerets kautionsprotokoller viser, hvem der kautionerede for en tolder, og hvad kautionen bestod i.⁷³ Var det en svigerfader? Forældre eller helt andre? Måske en lokal stor købmand? Eller blev det måske opfattet som et »borgerligt ombud«, for en toldkasserer måtte enhver større by jo have. Hvad gjorde toldkassereren, hvis hans kautionist var på vej mod en konkurs? Sådanne problemstillinger er der eksempler på i Århus omkring 1820.⁷⁴

Selvfølgelig overholdt tolderen ikke altid lovens mange bestemmelser. Han kunne lade sig friste til at stikke ting til side, til at tælle forkert eller at tarifere forkert og derved måske billigere, måske til fordel for en svoger eller slægtning eller en lokal købmand? Det

var helt klart ulovligt, og selv om det sikkert i langt de fleste tilfælde ikke blev opdaget, så gik det alligevel galt en gang imellem. I Generaltoldkammeret/Generaltolddirektoratets arkiv ligger en straffebog for embedsmænd samt under- og overbetjente, som den officielt blev benævnt fra 1838–1860.⁷⁵

Sagernes antal svingede stærkt fra år til år. Fra 1838 til 1845 lå de mellem 21 og ca. 50. De enkelte sager fik et journalnummer, hvilket må indebære, at der også findes egentlige rapporter.

Selve protokollen oplyser om forseelsens karakter: tyveri, uopmærksomhed, fejltælling og meget mere. Selvfølgelig oplyses også om »straffens beskaffenhed«: Lige fra alvorlig irettesættelse over forflyttelse til en suspension fra tjeneste og indkomster i 14 dage til afsked. Et register bag i protokollen gjorde det muligt hurtigt at konstatere, om en indberettet i forvejen var noteret. Få har mere end en enkelt bemærkning. Der blev næppe toleret flere, før afskedsbrevet blev udfærdiget.⁷⁶

For en slægtshistoriker kan det også være relevant at søge at afdække de arbejdsmæssige og bolig-mæssige forhold, som den ældre slægtning virkede under og levede i. Igen er toldarkiverne ofte leveringsdygtige med kilde-materiale. Selve toldkammeret i provinsbyen – eller det lille toldkontrolsted langs en fjord eller ude ved kysten er almindeligvis godt dokumenteret. Det kan være, at bygningerne endnu findes, eller at de står over for fredning eller restaurering. I så fald er det værdifuldt, at der ofte kan findes originale tegninger og opmålinger. Det er selvfølgelig heller ikke noget problem at finde inventarfortegnelser, så man på det nærmeste kan møblere de gamle bygninger.⁷⁷ I Generaltoldkammerets arkiv ses særlige rækker med toldbygningssager, al-

71. Overtoldinspektoratet for Østifterne, gruppe E. 72. (LAK)

72. Fode: Dansk Toldhistorie, 3, 268f.

73. Generaltoldkammeret, Kautionsprotokoller 1773–1843. (RA) Fode, Dansk Toldhistorie 3, 272ff.

74. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 86.

75. Generaltoldkammeret, Straffebog for embedsmænd og underbetjente begyndt den 1. januar 1838. (RA).

76. Dansk Toldhistorie 3, 88.

77. Vamdrup Toldarkiv, Inventarlistre 1875–1921 (LAV).

Samme, årsberetninger 1877–1920.

Den lidt ældre byhistorie kan hente spændende topografiske oplysninger fra bl.a. konsumtionskortene. I 1820'erne blev adskillige kort nytegnede og reviderede. Dette fra Kerteminde i 1822 viser således byens udstrækning, gadeforløb m.m. foruden naturligvis konsumtionslinien. (Rigsarkivet).

mindeligvis topografisk oplagt, men også i overtoldinspektorsarkiverne findes sager vedr. toldkammerbygninger for Østifterne fra 1877–1962 med i alt 35 pakker, også her topografisk oplagt.⁷⁸ For at udnytte dette materiale fuldt ud, må man imidlertid gøre sig klart, at der må rekvireres materiale fra alle tre niveauer: det lokale, overtoldinspektørembedet og endelig generaltoldkammeret. Men, så skulle der også være stof nok til at beskrive så vel de helt store toldbygninger som de helt små tjenestesteder- lejlighedsvis endog med fotos. Er det ikke tilstrækkeligt, så kan der peges på et spændende materiale, der blev udarbejdet i Generaltoldkammeret/Generaltolddirektoratet i 1851 kort efter portkonsumtionens afskaffelse. Det er en statusoversigt over alle etatens bygninger, by for by.⁷⁹ I den forbindelse kan der peges på de ofte meget fine konsumtionskort, der ligger i arkiverne fra generaltoldkammeret. Pakkerne hedder Akter over konsumtionslinierne 1807–41 og er topografisk oplagt.⁸⁰ En del af læggene er desværre i dag tomme, og i stedet er der indlagt en seddel, der oplyser, at kortet er flyttet til 1. afd.'s kort og tegningssamling. Har der været kopier af kortene, ligger der dog fortsat et eksemplar i læggene sammen med evt. tilhørende korrespondance. Den kan kommentere linierne og går ikke mindst på borgernes kritik af konkrete linieføringer. Kortene er næsten naive i deres detaljerighed med navne på ejere af ejendomme, der grænser op til konsumtionsgrænsen. De går meget tæt på det lokale miljø, og da de fleste af kortene synes at være fra 1820'erne, vil de med stort udbytte kunne benyttes til lokalhistoriske studier af denne periode. For de byer, hvor der var diskussion om linierne, og der blev en stor sag ud af det, sådan som det var tilfældet i Korsør, er materialet naturligvis yderligere givende.⁸¹

Ned i det små – de lokale fund

Oplysninger fra de små tjenesteder giver særlig mulighed for at trænge helt ned i det lille samfunds forhold. Også her skulle der naturligvis gøres status, når året løb ud, for de tal skulle den lokale toldinspektør, som set, bruge til sin egen store beretning. Sådan var det på Mols i 1875, hvor toldassistenten fra Strands kæmpede med tallene, alt imens toldforvalteren i Ebeltoft utålmodigt ventede.⁸²

Han havde sådan set haft nok at se til. Ikke blot skulle han kontrollere de ruteskibe, der gik på ruteforbindelsen til og fra Århus, lejlighedsvis med afstikkere til Ebeltoft. De kom flere gange om dagen, og ved hvert anløb måtte han naturligvis være til stede. Der kom også småskibe, jagter og både for at losse enten direkte på kysten eller ved de efterhånden stadig bedre landingsbroer. Den økonomiske aktivitet var set under ét i betydelig vækst.⁸³

Det var da sikkert også med en vis stolthed, at toldassistenten kunne konstatere, at nu var man altså også på Mols gået over til at drikke sodavand. Ganske vist blev det kun til 325 stk i ¼ flasker, som den omhyggelige tolder noterede det, men alligevel. Det var trods alt et tegn på og et vidnesbyrd om, at den gamle naturaløkonomi var under et vist opbrud. Hvedemel og kartoffelmel havde man også fået fra Århus sammen med salt, tobak, sukker og sirup foruden betydelige mængder kolonialvarer. Vægtmæssigt var det blevet til næsten lige så meget kunstgødning og en smule mindre jern og jernvarer. Alt det viste, at arbejdsdelingen mellem land og by for alvor var ved at slå igennem: Råvarer og halvfabrikata kom fra byen, og landbrugsprodukterne gik den modsatte vej: Til Århus, hvorfra en betydelig del blev reeksporteret med byens egne dampskibe til England: Det Jydsk-En-

78. Overtoldinspektoratet for Østifterne, sager vedr. toldkammerbygninger 1877–1962.(LAK).

79. Generaltoldkammeret, Gruppeordnede toldsager, Indberetninger om toldvæsenets faste ejendomme. (RA).

80. Generaltoldkammeret, akter over konsumtionslinierne 1807–41.(RA)

81. Anders Monrad Møller i Zise 1989, 1, og Fode, Dansk Toldhistorie 98ff. Generaltoldkammeret, pk. ang. konsumtionslinierne 1807–41.(RA).

82. Ebeltoft Toldarkiv, Årsberetninger 1873–1936.(LAV)

83. Henrik Fode, Småskibsfarten på Århusbugten (1971).

gelske Dampskibsselskabs dampskibe »Ro-vena« og »Horsa«, der i øvrigt også er velkendte fra toldvæsenets arkiver. De var bygget i Skotland, så selvfølgelig skulle de ikke blot toldeklarerens lokalt, men også indføres i skibsregisteret, der i 1867 blev udskilt fra de daglige forretninger på toldkontorerne og erstattet af et centralt styret skibsregister, opdelt i distrikter. I protokollen for 24. distrikt finder vi »Horsa« og kan bl.a. læse, at det var udstyret med en maskine på 110 Hk. Her blev det også kort indført, at skibet forliste ved Lister ved Norges kyst den 4. april 1880, da det blev slettet slettet af protokollen, dvs. overstreget.⁸⁴ Indsættelsen af lokale dampskibe i direkte Englandsfart passede også godt ind i toldassistentens tal fra årsberetningen, for han kunne nemlig notere, at der var udført 11.375 td. korn, 5.030 snese æg, 156 svin for at nævne nogle af hans mange tal. Mange af disse varer er sikkert blevet udført til England, netop med »Horsa« eller måske dets søsterskib »Roventa«.

Toldassistenten var omhyggelig og glemte ikke detaljerne, så en eftertid kan i dag se, at der i 1875 blev sejlet 18 grise fra Mols til Århus sammen med 10 td. kommen, der måske er medgået i brændevinsproduktionen hos en af de mange brændevinsbrændere i Århus.⁸⁵ Den direkte kontakt med udlandet var beskeden fra de små toldposter, for det måtte være opgaven at samle udenrigshandelen i købstæderne. Alligevel kunne toldassistenten notere, at der direkte fra England var indgået 1370 tdr. kul. »Til udenlandsk sted« meddelte han, at der var afskibet 4800 pd. levende ål. De var sendt til Stettin.⁸⁶

Endnu viste toldassistentens tørre tal, at der var et betydeligt kornoverskud på Mols. Først senere blev det sendt gennem kreaturerne el-

ler grisene. Det betød igen, at antallet af bortsejlede grise steg ganske betydeligt. Da der i 1903 kom slagteri på egnen, i Ebeltoft, faldt antallet af bortsjlede grise igen drastisk.⁸⁷

Detaljerne i hele denne økonomiske omlægning, der også indebar etablering af mejerier på Mols, øgede kultransporter fra Århus og meget mere, kan følges gennem toldassistentens knappe – men alligevel informative talrækker. Den fortæller også, at Århuskøbmændens lille dampskib »Helgenæs«, der begyndte at besejle Århus kystopland systematisk fra 1874 for at forestå den omtalte vareudveksling, i 1882 havde »anløbet havnene på Helgenæs vestkyst« 190 gange for indgående og et tilsvarende antal gange for udgående. Desværre blev det den sidste selvstændige rapport fra toldmedhjælperen i Strands, som han nu blev kaldt. Enten blev kontrolposten ophævet, eller også blev funktionerne varetaget direkte fra Ebeltoft. Toldforvalter Henrik Frederik Breyen ophørte i hvert fald med selvstændigt at berette om aktiviteterne fra de små udskibningsbroer, men hans beretning er et godt eksempel på, hvad der ligger af informationer i toldarkiverne til lokalhistorie også på sogneniveau.⁸⁸

Krydstoldvæsenet – det sejlede toldvæsen

Krydstoldvæsenet blev oprettet i 1824, og opgaven var at bremse tidens omfattende smugleri. Krydstoldvæsenet skulle derfor håndhæve toldlovgivningen fra søsiden i samvirke med landtoldvæsenet, som det blev sagt. Det var tidens omfattende smuglerier af ikke mindst manufakturvarer og brændevin ind i landet fra Hertugdømmerne, der var den direkte anledning til nyskabelsen, selv om det selvfølgelig også var utåleligt, at det

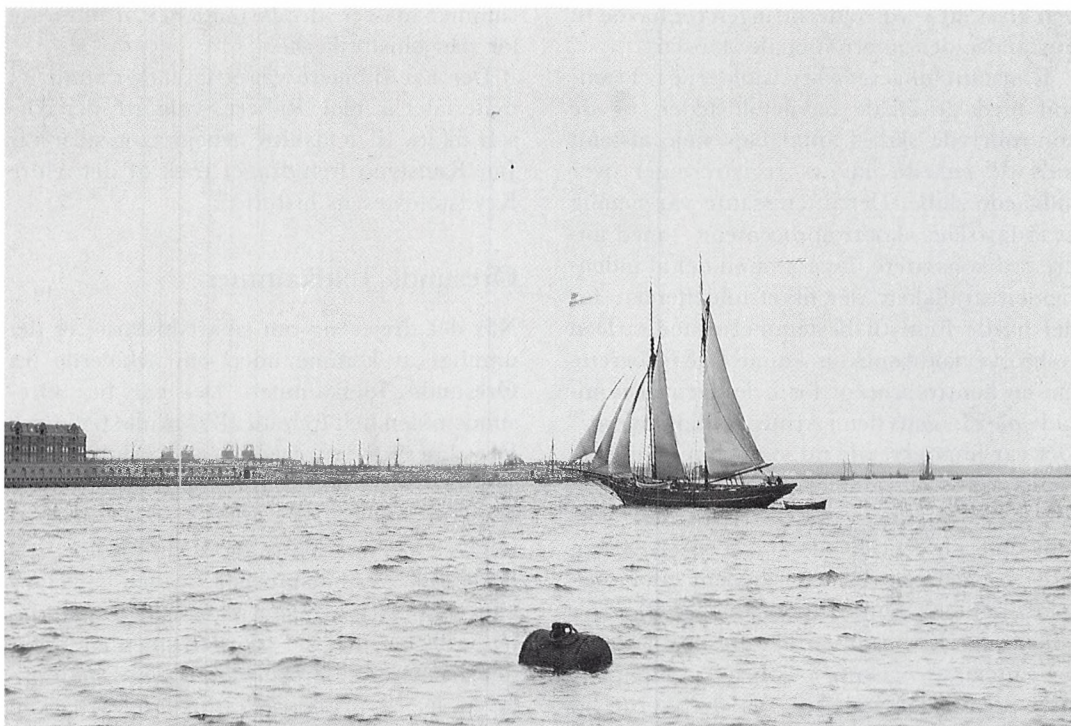
84. Skibsregistreringsprotokol for 24 distrikt Århus, 1867ff. (LAV).

85. Henrik Fode: Småskibsfarten på Århusbugten, 71f. Stubbekøbing toldarkiv, Brænderiopmålingsprotokoller 1829–89. (LAK).

86. Ebeltoft toldarkiv, Årsberetning 1886. (LAV)

87. Henrik Fode: Småskibsfarten på Århusbugten, 70f.

88. Ebeltoft Toldarkiv, Årsberetninger 1873–1936 (LAV), Hof- og Statskalenderne 1880ff.

Krydstoldvæsenet blev også kaldt den lille etat i etaten. Det blev oprettet i 1824 og skulle kontrollere varebevægelser til søs for at bremse smugleri. Da etaten var på sit højeste disponerede den over 30 skibe. Et af de mest kendte var krydstoldinspektions-skonnerten Argus, der her ses på vej ind i Københavns havn omkring år 1900. Etaten blev ophævet i 1904. Krydstoldvæsenets arkiv rummer adskilligt til supplering af søfartshistorien. (Toldmuseet).

fra Danmark var tilsvarende attraktivt at smugle særligt hårdt toldbelastede varer som huder, skind eller jysk uld den anden vej.⁸⁹

I årene frem mod 1880 blev krydstoldvæsenet udvidet fra en meget beskedne start, og da »den lille etat i etaten« kulminerede omkring 1880/90, talte den 30 krydstoldfartøjer og et større inspektionsfartøj med et samlet personale på næsten 160, hvoraf de 95 udgjorde den sejrende besætning.

Den administrative struktur var klar. Den lille etat var principielt uafhængig af lokale toldmyndigheder og direkte underlagt en krydstoldinspektør, der i princippet hørte direkte under Generaltoldkammeret, senere Generaldirektoratet for Toldvæsenet i København.

Det betyder, at den, der vil benytte arkiver

fra krydstoldvæsenet, skal opsøge dem i Rigsarkivet. Den opbygning var sådan set logisk nok, for den indebar, at hele krydstoldvæsenet kunne administreres efter ensartede regler, uanset hvor de enkelte fartøjer havde station. Der var udstukket meget præcise regler for, hvordan alt skulle føres til protokols. Der var de sædvanlige skibsjournaler; men der var også krav om ordrebøger, messeregnskaber og inventarregnskaber.

Hovedopgaven var at foretage »inquirening« af skibe til søs, men kun af skibe, der havde ærinde til eller fra dansk havn, for oprindelig var formålet at følge varebevægelserne til og fra havnebyer og tilladte ladepladser for at sikre, at der blev betalt accise og eventuel told af de indførte varer, parallelt med indførsel af de tilsvarende varer gennem byportene. Derfor fastslog instrukserne også

89. Henrik Fode; Dansk Toldhistorie 3, 307f.

helt klart, at krydstolderne ingen ret havde til at standse den internationale skibsfart.

Konstant fungerede krydstolderne i et samspil med de lokale havnetoldsteder, og de kontrollerede skibes antal blev nøje afstemt med de enkelte havnes registreringer over indgåede skibe. Det interessante var nemlig at få fastslået »kontrolprocenten« – med andre ord konstatere, hvor stor en del af indenrigsskibstrafikken, der fik et toldeftersyn, før det nåede frem til bestemmelsesstedet. Den jyske overtoldinspektør kunne i 1874 berette om en kontrolprocent for hele det jyske område på 73, mens den i Århus var lidt højere.⁹⁰ Det var imponerende tal, og netop i den succes lå krydstoldvæsenets fald: Stigende utilfredshed hos landets skibsredere, der ikke ville finde sig i at blive forsinket til søs. Sagen var også den, at det var sjældent, at krydstoldbetjentene gjorde virkelige fund. Blev der endelig fundet noget var det mest »småting«, der enten var »glemt« i skibenes toldpapirer eller private forsyndelser. Alt det gjorde, at den lille etat blev nedlagt i 1904.⁹¹ I de enkelte toldsteders årsberetninger finder vi konstant oplysninger om toldkrydsernes aktiviteter; men det er næppe det, der gør krydstoldmaterialet særlig interessant. Det er snarere den næsten militæriske disciplin om bord med de mange faste instruktioner. Det er beretningerne, og det er regnskaberne for skibene. Arkivet giver med andre ord mulighed for at beskrive livet til søs: Der er kilder til belysning af forplejningsspørgsmål. Hvordan var en sømandskost i 1835, – og ændrede den sig frem mod 1885 eller år 1900? Hvor kom søfolkene fra? Eller hvordan så aldersstrukturen ud til forskellig tid? Sådanne spørgsmål udelukker naturligvis ikke, at materialet også

rummer masser af informationer af interesse for slægtshistorikerne.

Der har tidligere været foretaget studier i materialet af bl.a. Robert Svalgård, der ikke selv fik lov til at afslutte arbejdet, og sidst har Jan Kanstrup fremdraget træk af det ældre Krydstoldvæsenets historie.⁹²

Øresunds Toldkammer

Når det drejer sig om søfartshistorie, er det umuligt at komme uden om arkiverne fra Øresunds Toldkammer. Det var her Øresundstolden helt frem til 1857 skulle betales.⁹³ Det krævede regnskaber, oversigter over skibsfarten på Øresund og meget mere. Dele af dette materiale er allerede frem til 1783 udgivet af Nina Bang og Knud Korst i de bekendte Øresundstabeller.⁹⁴ Siden har Hans Chr. Johansen arbejdet videre med materialet og bearbejdet det på EDB, men endnu er der mængder af forskningsopgaver i materialet til det 19. århundredes historie.⁹⁵ Det kan bruges til at vise, hvilke nationer der havde interesser i Østersøhandelen, og dokumentere, hvilke varer der gik ind og ud af området. Nye nationers fremgang og ældres tilbagegang afspejler sig også tydeligt i materialet. Krigs- og fredskonjunkturer slår igennem i toldernes protokoller ligesom overgangen fra sejl til dampskibe kan tidsfæstes – også nationalt.⁹⁶

I toldkammerets arkiv er der en særlig mulighed for at følge samspillet mellem de private købmænd og skibsklarerere i Helsingør og toldetaten. Det var nemlig disse, der almindeligvis stod i kontakt med tolderne og lod regningen gå videre til skipperne. De havde ofte et á conto beløb stående i toldkam-

90. Overtoldinspektoratet for Nørrejylland, Årsberetning 1874.

91. Fode; Dansk Toldhistorie 3, 312.

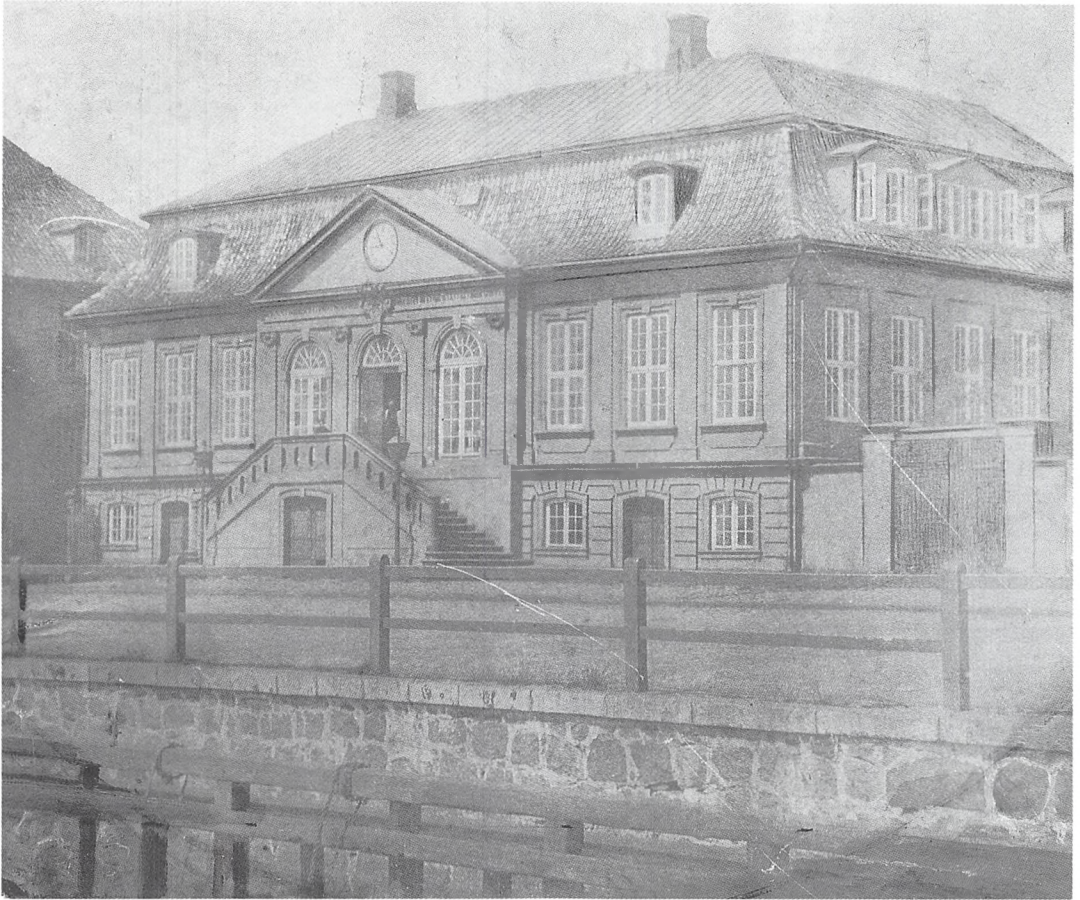
92. Robert Svalgård, Krydstoldvæsenet. Det sejlene toldvæsen 1824–1904. Udg. ved Holger Munchaus Pedersen 1983. Jan Kanstrup i Zise 1989, 3 og 1990 1.

93. Se herom også hos Fode, Dansk Toldhistorie 3, 129ff.

94. Nina Bang, Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1681–1783. Se herom hos Henry Bruun, Dansk historisk bibliografi 1913–1942 I, (1966), 567f.

95. Hans Chr. Johansen: Shipping and Trade between the Baltic Area and Western Europe 1784–95. (1983).

96. Holger Munchaus Petersen, Toldvæsenet i bugserbranchen. Zise 1978, 3, 14–34.

Det velkendte billede af landets mest givtige toldsted: Øresunds Toldkammer. Med Øresundstoldens ophævelse i 1857 gik livet i stå, og den fornemme bygning blev hurtigt betragtet som overflødig. Samtidig skulle der skaffes plads til de havneudvidelser, der skulle sikre byen en ny fremtid, og så kom det gamle toldkammer i klemme. Omkring 1860 blev Øresunds Toldkammer derfor nedrevet. (Handels- og Søfartsmuseet).

merets regnskabsbøger. Studiet af livet omkring Øresunds toldkammer må derfor nødvendigvis også rette sig mod de private skibsklarerers arkiver. Det kan nævnes, at den bekendte skibsklarer, konsul, købmand og politiker N. P. Kircks store arkiv således er bevaret i Erhvervsarkivet. Gennem dette er det også muligt delvis at belyse konsekvenserne for det private erhvervsliv af Øresundstoldens ophævelse i 1857.⁹⁷

Og så noget om det specielle – grænsen

Det var ikke blot de indre toldgrænser, konsumtionslinierne, toldetaten skulle kontrollere, for den væsentligste opgave var trods alt at sikre, at der ikke kom varer ind eller ud af landet, uden at de forinden var kontrolleret, og de fastlagte afgifter betalt. Landets økonomiske politik byggede på, at tolderne løste deres opgave. I »Toldvæsen og grænsegendarmeri i Sønderjylland« er der givet en kort administrativ oversigt over etableringen af

97. Fode: Dansk Toldhistorie, 146f.

Toldarkiverne rummer rige muligheder for lokalhistorikeren. Vamdrup blev efter 1864 grænsestationsby, og en betydelig del af hele byens udvikling skyldes netop dette forhold. Derfor er det også oplagt, at der i toldarkiverne findes talrige oplysninger ikke blot om varetransporter ind og ud af byen – og dermed af landet, men også et meget stort personalhistorisk materiale om de toldere, der i kortere eller længere tid havde deres virke i byen. Billedet fra omkring 1906 viser det store pakhuis i Vamdrup. (Toldmuseet).

det, der i 1864 kom til at bære navnet Grænsetoldpolitikorpset.⁹⁸

Der er ikke i arkivet i Åbenrå bevaret ret meget materiale fra forrige århundrede, og går spørgsmålene på særlige forhold, må man være opmærksom på, at der også findes væsentlige arkivfunds til belysning af emnet i Rigsarkivet i Generaldirektoratets arkiv.⁹⁹

Grænsetoldstationernes arkiver skal omvendt søges i landsarkivet i Viborg. Taps, Skallebæk, Egebæk, Hejls og ikke mindst toldarkivet fra Vamdrup må her påkalde sig interesse. Sidstnævnte fik stor betydning, da jernbanen mod syd passerede byen. Toldarkiverne fra disse steder er stort set af samme

type som landets øvrige, når der lige ses bort fra deres særlige funktion som kontrolsted for grænsepassage. Det betød, at der var yderligere krav om statistiske opgørelser. Hvor mange jernbanevogne passerede Vamdrup om dagen? Hvor mange var tomme – og hvor mange fulde osv. Der er tilsvarende oplysninger om passagerernes antal henholdsvis rejsende mod nord og syd. Årsberetningerne giver mulighed for at beskrive, hvordan og hvornår den landværts samhandel voksede, og belyse hvilke varer, der især blev fragtet med banen.¹⁰⁰

I arkivet fra overtoldinspektoratet for Nørrejylland ligger pakker vdr. landtoldgrænsen

98. Toldvæsen og grænsegendarmeri 73ff, Fode, Dansk Toldhistorie 3, 197ff.

99. Samme, forord.

100. Vamdrup Toldarkiv, Årsberetninger 1877–1920. (LAV).

1865–1919. Her er der materiale til at beskrive, hvordan 1864-landtoldgrænsen »fysiske« blev til. Blev de nødvendige bygninger købt eller lejet af toldtaten? Blev der foretaget en egentlig planlægning af den nye grænsedragning? Mange flere spørgsmål kan rettes til arkivpakkerne. Det fremgår dog hurtigt, at politikerne i de første år efter 1864 havde meget svært ved at godtage, »at grænsen lå fast«. Det forklarer, at de første bygninger ikke blev købt, men lejet, også selv om de lå meget uhensigtsmæssigt for trafiklinier og vejføringer. Der skulle kort og godt ikke bindes midler i bygninger, så man syd fra kunne få den opfattelse, at de danske politikere havde accepteret den nye grænselinie. Materialet giver mulighed for at følge og beskrive de mange lejemaal i gårde og tilfældige huse. Først i sidste del af århundredet begyndte toldtaten at opføre og købe bygninger.¹⁰¹

Brændevin, sukker og øl

Der var og er særlige varegrupper, der har og har haft toldvæsenets særlige bevågenhed. Klædevarerne er allerede berørt, og brændevin har været nævnt. Til dette produkt var der tidligt knyttet særlige kontrolforanstaltninger, og til årsberetningerne blev det indskærpet, at der skulle informeres om den lokale produktion og evt. eksport. Afgiften var oprindeligt lagt på produktionsapparaterne, og det forklarer, at der i dag ligger et fyldigt materiale, der fortæller om, hvordan og ikke mindst med hvilke redskaber, der blev produceret brændevin. Fra 1887 blev afgiften ændret fra at være lagt på redskaberne til at følge produktionsmængderne, og så kom der spiritusmålere på produktionsapparaterne.¹⁰²

Også sukkeret havde fra gammel tid særlig interesse. Det skyldes bl.a., at produktionen fra de dansk-vestindiske øer nødvendigvis måtte toldbeskyttes for at klare sig i konkurrencen. Fra 1870'erne vandt roesukkeret frem, og som noget nyt blev det pålagt sukkerfabrikkerne at stille kontorer til rådighed for de toldere, der skulle følge sukkerproduktionen og dermed sikre, at der blev betalt den rigtige afgift. I dag er der derfor bevaret særlige toldarkiver fra de store sukkervirksomheder. De skal søges i de lokale toldarkiver.¹⁰³

Også øllet fik efterhånden stadig større interesse som et beskatningsemne. Her blev kontrollen lagt på en ny måde. Det blev pålagt bryggerierne at anlægge særlige regnskabsbøger, så tolderne kunne sammenholde produktionen med salget. Afgiften blev løbende beregnet af salget. Også her står vi med en kildegruppe, der kun har været udnyttet beskedent, for selvfølgelig førte tolderne opsyn med alle bryggerierne, også dem der i dag for længst er glemt.¹⁰⁴

Stadig flere områder blev inddraget. Tobaksbeskatningen krævede nye tiltag af den gamle etat. Den nye toldlov i 1908 stillede nye krav. Overvågning af værtshuse var et andet område, automobilbeskatningen et tredje, og sådan var der utallige arbejdsområder, som kun fantasien eller et langt liv i toldtaten næsten kan klarlægge.¹⁰⁵

Opgaver for andre myndigheder

Da toldtaten på mange områder havde en betydelig berøringsflade med mange befolkningsgrupper og ikke mindst en meget snæver kontakt med skibsfarten, blev der pålagt den stadig flere »hverv uden for beskatningen«, som det officielt hed.¹⁰⁶ Opkrævning af havne-

101. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 197f.

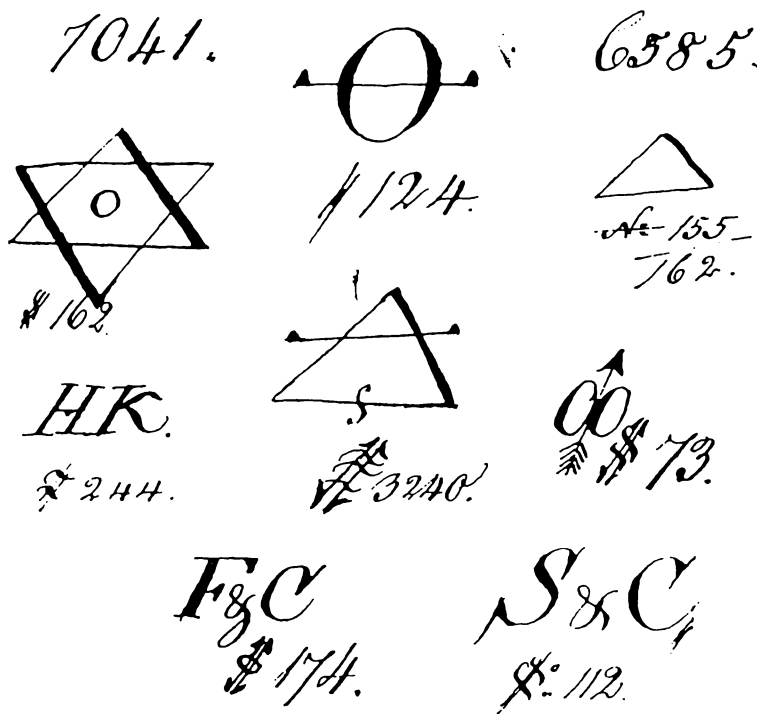
102. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 321f

103. Samme, 320f.

104. Samme, 320. Hans Worsøe, Ølskattens indførelse og Carl Jacobsens kamp imod den. Zise 1978, 1, 22–36.

105. Vedr. toldtatens nye opgaver fra ca.1908–1945 henvises til Anders Monrad Møller, Dansk Toldhistorie 4 (1990).

106. Samling af bestemmelser vedrørende forskelligt toldvæsenet påhvilende hverv udenfor beskatningen (1934).

For at kunne kende kasser, tønder og pakker fra hinanden anbragte afsenderen letgenkendelige mærker, der også blev benyttet som identifikation af toldvæsenet. I virksomhederne såvel som i toldernes regnskabsprotokoller kan man finde dem aftegnet sammen med bilagsnumre. (Erhvervsarkivet).

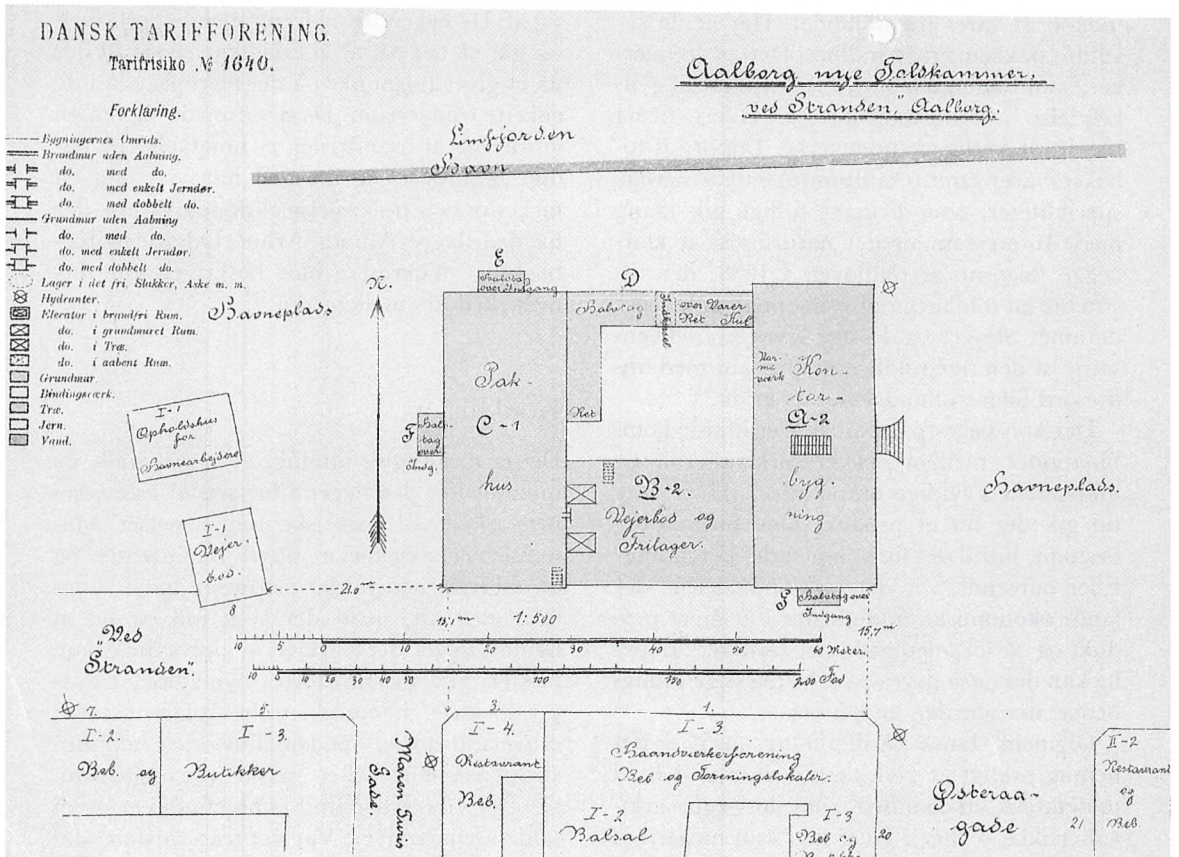
og bropenge eller skibs- og vareafgifter var en naturlig følge af, at tolderne var de første, der havde kontakt med et fartøj, der anløb en havn. Karantæneopgaver var lige så selvfølgelig, for det var igen tolderne, der først gik om bord på et fremmed fartøj og erfarede, hvor det var kommet fra. Der blev også pålagt opgaver i forbindelse med mønstring af skibsmandskab og kontrol af værnepligtige til søs i forbindelse med lægdsrullen, for tolderne skulle nemlig også kontrollere søfartsbøgerne. De skulle også kende sømandsloven og gribe ind, hvis de konstaterede brud på denne. De skulle også føre tilsyn med skibes dybgående og lastelinier og sikre, at ind- og udgående skibe ikke var overlastede. Optrækning af isafgifter, hvis provenu skulle gå til isbrydning, blev også pålagt etatens folk. Det var med andre ord en alsidig etat, så derfor var det også tolderne, der havde ansvaret for rottebekæmpelsen på havnen.¹⁰⁷

Andre kilder og toldetaten

Toldvæsenet greb som sagt ind overalt og fulgte det økonomiske liv nøje. Nogle områder blev genstand for stadig mere opmærksomhed. Det var som nævnt ikke mindst spiritus, øl og tobak. Det er naturligvis oplagt, at informationer om disse aktiviteter kan spores i toldarkiverne, men lige så oplagt er det at følge tilsvarende oplysninger i de pågældende firmaers arkiver. Sukkerfabrikkernes arkiver er afleveret til Erhvervsarkivet, og det samme gælder De danske Spritfabrikkers meget omfattende arkiv.¹⁰⁸ Interessant er det også at kunne følge, hvordan toldvæsenets krav om regnskabskontrol var med til at forbedre virksomhedernes almindelige regnskabssystemer og dermed skabe et forretningsmæssigt overblik over de økonomiske aktiviteter. Det gælder ikke mindst i bryggeribranchen, hvor det tidligt netop blev regnskabsopgørelser der

107. Samme.

108. Der henvises her til interne arkivregistraturer i Erhvervsarkivet vedr. De danske Sukkerfabrikker og De danske Spritfabrikker.

Gennem Dansk Tarifforenings arkiv i Erhvervsarkivet kan der hentes informationer om de største toldkammerbygninger, nemlig dem, der havde frilagre. Forklaringen er den, at kunderne selv skulle forsikre deres varer, så derfor måtte de private forsikringsselskaber naturligvis bedømme forsikringsrisikoen. Det skete gennem en meget omhyggelig beskrivelse samt ved fremstilling af et grundkort, der ses her fra Ålborg Toldkammer, der med farvekoder fortalte om toldbygningens byggematerialer og konstruktion. (Erhvervsarkivet).

kom til at danne udgangspunkt for betaling af ølskatte.¹⁰⁹

Blandt de lidt ældre arkiver – f.eks. det allerede nævnte mæglerfirma Kirck i Helsingør – kan vi også følge, hvordan toldetaten på det nærmeste havde autoriseret enkelte firmaer til at forestå skibsklareringen i forbindelse med betaling af Øresundstolden. Det krævede til gengæld et særlig omhyggeligt ført regnskab. I handelshusets arkiv ses således i dag mellemregningskonti mellem toldkammeret og mæglerfirmaet, og arkivet kan i detaljer belyse, hvordan forretningsgangen mellem mægler, det enkelte skib og til slut told-

etaten fungerede, og endelig hvordan den voksende kritik frem til Øresundstoldens afskaffelse medførte en vis modernisering og smidiggørelse af de gamle noget stive administrative systemer.¹¹⁰

I handelshusarkiverne kan der også være selvstændige udskibningsbøger for f.eks. korn. Det er bl.a. tilfældet hos handelshuset Plum i Assens, og disse tal kunne være interessante at sammenholde med det lokale toldvæsens. Hos handelshuset Spielweg & Co i Christiansfeld, hvorfra der er bevaret et meget omfattende arkiv fra 1773 til ca. 1940, giver indkøbsfakturaer oplysninger om

109. Fode: Dansk Toldhistorie 3, 323f.

110. Samme.

indkøb af varer fra udlandet. Her er de såkaldte pakkemærker indført. Det er de mærker, som toldtaten gerne så benyttet til genkendelse af godsforsendelser. Hvert firma havde sit særlige kendemærke. Import af tobaksråvarer samt tekstilprodukter var særlige specialiteter, som firmaet tidligt gik igang med. Interessant er det naturligvis at klarlægge følgerne af toldloven i 1838, der tilstræbte en toldharmonisering mellem hertugdømmet Slesvig og Kongeriget. Konsekvenserne af den nye toldlovgivning kan med andre ord følges i handelshusets arkiv.¹¹¹

Der kan peges på utallige værdifulde kombinationer mellem erhvervsarkivalierne og toldvæsenets fyldige arkivmasser. Hvor lang tid gik der fra et produkt blev tariffmæssig bestemt, indtil det fik kommerciel betydning? Eller omvendt, var det virksomhederne, der fandt økonomiske muligheder i et givet produkt og så foranledigede det tariferet? Endelig kan der også peges på kildemæssige muligheder, der går den anden vej.

Gennem Dansk Tarifforenings arkiv er det nemlig muligt at give beskrivelser af dele af toldtatens virksomhed, som dets egne arkivalier ikke – eller i givet fald kun meget besværligt – vil kunne besvare. Her tænkes på et samlet overblik over et stort toldanlæg med frilagre. Det forholdt sig nemlig sådan, at varelagre på frilagre lå for ejernes egen risiko. Derfor skulle det forsikres, og før det kunne ske, skulle forsikringsrisikoen bedømmes. Det var en opgave, som Dansk Tarifforening tog

sig af. De bekendte og fremragende beskrivelser går så tæt på, at vi i dag kan se, hvad der på et givet tidspunkt på det nærmeste lå i de enkelte frilagerrum. Da det drejede sig om en vurdering af brandrisici, er omgivelserne fyldigt beskrevet, og dermed har vi i dag en meget præcis beskrivelse af de toldkamre, der havde frilagre: Ålborg, Århus, Odense og København. Ydermere blev beskrivelserne fornyet med års mellemrum.¹¹²

Konklusion

Det er naturligvis umuligt at pege på alle de muligheder, der ligger i brugen af toldvæsenets arkiver til historiske undersøgelser. Materialet er som nævnt uhyre omfattende, og da toldvæsenet på det nærmeste havde kontakt med alt, hvad det kom ind og ud af landet, ligger der i arkiverne oplysninger om næsten alt: socialhistorie, byhistorie, transporthistorie, handelshistorie, søfartshistorie, erhvervshistorie, personalthistorie, administrationshistorie eller måske bygningshistorie. Der vil næsten altid kunne findes et svar i toldtatens arkiver. Var det teaterhistorie, der blev spurgt om? Så er der muligheder i arkivet fra Overtoldinspektoratet fra København i pakke BB 1754, der omhandler effekter til teaterforestillinger. Var det pestepidemien i Rusland i 1879? Så er det pakke BB 678 fra samme arkiv.¹¹³ Kort og godt: Giv historien et nyt pift – inddrag toldarkiverne.

111. Henrik Fode: *Handelshuset Spielweg & Co, i Herrnhutersamfundet i Christiansfeld I* (1984), 333–416, 400ff.

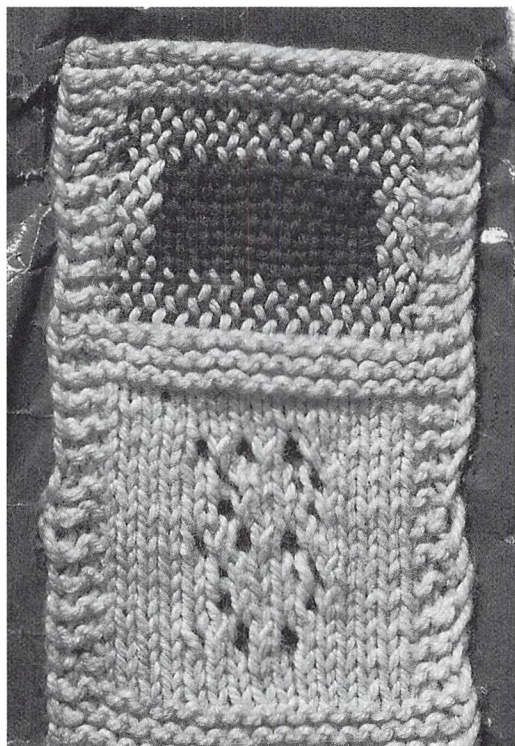
112. Fode: *Dansk toldhistorie*, 298. Dansk Tarifforenings arkiv i Erhvervsarkivet.

113. Overtoldinspektoratet for Østifterne BB 1754 og BB 678. (LAK).

Sømmelige piger

Håndarbejdsundervisning og bevidsthedsdannelse

Af Minna Kragelund

I Annas fine strikkeklud har lærerinden foroven klippet hul, så Anna også kunne lære at stoppe. Det klip har nok gjort ondt i Annas hjerte, men undervisningsprincipperne skulle først og fremmest tilgodeses. 1890'erne. (Odsherreds Museum).

For 100 år siden var håndarbejde et fag med mange timer i børneskolen. Det var bl.a. skolens ansvar at oplære pigerne i de færdigheder, som de fik brug for som voksne, dvs. som hustruer og mødre. De skulle kunne strikke og sy samt reparere tekstiler, men de skulle også øves i den efter tidens opfattelse rette kvinderolle, der først og fremmest udfoldede sig inden for hjemmets fire vægge. Til

denne sindelagsøvelse var disciplinen strikning særlig anvendelig, for strikning var om noget en disciplinerende disciplin.

Strikning var det første i håndarbejde som pigerne mødte, når de kom i skole. Det blev anset for den nemmeste teknik, fordi der kun brugtes to pinde og én tråd. Og strømper var uundværlige. Det tekniske mål med øvelsen var at danne en stofflade af helt ens masker og med en helt glat overflade.

Pigerne skulle strikke mange, helt ens masker, den ene efter den anden. Øvelse gør mester! De fik ros, når målet var nået.

Maskerne ansås desuden for et billede på pigens kommende tilværelse som husmoder og moder. Hun skulle vænnes til at se værdien i at tage sig af de små ting, i at opbyde hele sin opmærksomhed herpå og bruge kraft på hver enkelt maske. Kun hvis hver eneste detalje var perfekt, var slutresultatet perfekt. Til de små ting i tilværelsen regnedes f.eks. børneopdragelse. Pigens liv blev således én lang perlerække af små ting, der skulle tages vare på lige fra det første strikkesøj til de kommende børn og børnebørn.

Ved strikning tilgodesås først og fremmest øvelse i tålmodighed, ordenssans og akkurate. Tålmodighed var særlig vigtig som moder. Pigerne blev i strikkeundervisningen også oplært i at sidde stille og i at tøjle følelsesudbrud og lyster. Rendemasker var afskyelige. Følelsesudbrud regnedes for forstyrrende for en harmonisk udvikling, og hystera var en farlig og desværre ret udbredt kvindesygdom.

Med hensyn til børnepasning havde man tre R'er som overskrift: ro, renlighed og regelmæssighed. Pigen fik som voksen således brug for indre ro og selvkontrol både under

*Minna Kragelund, f. 1942, mag.art., Ph.D., lektor ved Danmarks Lærerhøjskole.

Artiklen er en tilrettet udgave af licentiatforelæsning holdt på Danmarks Lærerhøjskole 22.1.1990.

svangerskabet og i børnepasningen. Tankevirksomhed om f.eks. geografi, historie eller litteratur regnedes for skadelig, fordi det kunne virke ophidsende og derved modvirke den rette udvikling af fosteret. Håndarbejds-lærerinderne var derfor i deres fulde ret – og i pagt med tiden – ved at oplære pigerne til den stille, modtagende type, der så værdien i at koncentrere sig om små ting i tilværelsen. Pigerne udviklede derved deres sande kvindelighed og ville i rigt mål kunne varetage opgaverne i deres kommende hjem.

Passende efter forhold, tid og sted

Med denne korte præsentation af håndarbejdsundervisning for 100 år siden vil jeg forelæse over emnet:

Sømmelige piger

– håndarbejdsundervisning og bevidsthedsdannelse

Ordet sømmelig betyder ifølge Ordbog over det danske sprog:

- passende efter forhold, tid og sted
- anstændig
- som ikke vækker anstød

Definitionen »passende efter forhold, tid og sted« lyder helt fornuftig og rigtig. Sådan må dét være.

Men problemet opstår, når ordet passende skal defineres, når der skal sættes grænser for, hvad der er passende eller upassende. For hvem ved bedst?

Jeg skal i denne forelæsning koncentrere mig om at afdække, hvad den offentlige skole mente var passende for piger og håndarbejdsundervisning i slutningen af forrige århundrede. Belyse hvorfor den offentlige skole havde denne mening, og hvilken indvirkning den fik på håndarbejdsundervisningen og pigernes bevidsthedsdannelse.

Jeg vil præcisere den noget flydende størrelse »den offentlige skole« ved at gå tæt på pionéren inden for håndarbejdsundervisningen – lærerinde Emilie West – og bruge hendes indsats som udtryk for skolens holdning.

Emilie West (1844–1907) var kommunelærerinde på Frederiksberg ved København. Hun skrev i 1889 håndarbejdsfagets første lærebog. (Danmarks Lærerhøjskole).

Emilie West delte på alle væsentlige områder opfattelse med de mest fremtrædende personer i datidens pædagogiske kredse. Hun arbejdede bl.a. tæt sammen med skoledirektør Joakim Larsen, der var en af tidens mest indflydelsesrige skolemænd.

I forelæsningsens titel er der ikke angivet nogen tidsramme, men jeg har allerede sagt »for 100 år siden«, og når jeg lægger vægten dér, så skyldes det, at det obligatoriske skolefag håndarbejde blev konsolideret i slutningen af 1800-tallet. Det fik da et fagligt indhold og en pædagogisk praksis, der blev så stærkt funderet, at faget holdt stand mod både ydre og indre påvirkninger i næsten 100 år. Helt op til omkring 1970 så håndarbejdsfaget ud som i 1880'erne, og det må siges at være noget af en bedrift.

Titlen »Sømmelige piger« er dobbeltbundet. Sømmelig går først og fremmest på under-

visningens bevidsthedsdannende virkning i moralsk og menneskelig henseende, men ordet skal også minde om, at det at lægge og sy alenvis af smalle, fine sømme var en vigtig bestanddel af håndarbejdsundervisningen.

Forelæsningen skal ses i sammenhæng med min afhandling, der har titlen:

»Opdragende håndarbejde. En undersøgelse af håndarbejdsfaget, dets metode og dets bevidsthedsdannende virkning i almueskolen ca. 1880–1910.«

I denne afhandling er der dokumentation for det, jeg i dag siger om skolefaget håndarbejdet.

Hvorfor huskes ...

Lige siden jeg i 1979 startede på Danmarks Lærerhøjskole som kandidatstipendiat for at undersøge håndarbejdsfaget, har jeg søgt svar på følgende spørgsmål:

- Hvorfor blev faget håndarbejde i skolen så dræbende et fag, når aktiviteten håndarbejde uden for skolen optog og optager så mange, både børn, unge og voksne og spreder så megen glæde?
- Hvorfor husker mange deres håndarbejds-lærerinde som en heks?
- Hvorfor husker mange skolens håndarbejdsundervisning som timer, hvor håndfladerne blev klamme, så hverken synål eller strikkepind ville makke ret? Og hvor nederlag fulgte nederlag?

Selv om jeg ikke har stillet netop disse spørgsmål i min afhandling, så kan man deri finde svar på dem. Og selv om jeg vist heller ikke har brugt netop ordet sømmelig i min afhandling, så vil jeg ikke desto mindre her i dag sammenfatte svarene i det ene ord: Sømmelighed. Hvilket naturligvis kræver en nærmere udlægning.

Jeg vil disponere denne udlægning efter ordbogens definition af ordet sømmelig:

- passende efter forhold, tid og sted.

Med hensyn til forhold, vil jeg karakterisere samfundsforholdene i forrige århundrede og se på skolens placering og status især i den sidste del af århundredet. Jeg vil også se på det gældende kønsrollemønster og på kønsarbejdsdelingen.

Med hensyn til tid, så gælder det især 1880'erne og frem, og med hensyn til sted, er det almueskolen, det vil sige den offentlige skole, hvor håndarbejdsfaget blev et obligatorisk pigefag i slutningen af forrige århundrede.

Folkeopdragelse

Fra 1800 til 1900 skete der store forandringer i det danske samfund. Forandringer i landbrugsstrukturen og i håndværkernes laugsstruktur efterfulgt af den begyndende industrialisering skabte både på landet og i byen en stadig større uformuende befolkningsgruppe, der ikke besad noget produktionsapparat og ikke havde del i større menneskelige fællesskaber, som f.eks. landsbyfællesskabet havde været.

Den enkelte familie blev sin egen enhed, som lidt efter lidt blev betraget som grundstammen i det samfundsmæssige liv. Men lønarbejder- og småhåndværkerfamilierne levede ikke op til borgerskabets idealer om, hvordan en familie skulle tage vare på sine medlemmers velfærd, opdragelse og dannelse. Fattigdom blev anset for samfundets største og alvorligste problem, og arbejderfamilierne levede da også under usle kår både økonomisk og menneskeligt.

Borgerskabet og den borgerlige offentlighed som sådan diskuterede, hvad der burde gøres ved de lavere klassers uciviliserede og for arbejdet irrationelle optræden. Man mente, at problemerne først og fremmest bundede i arbejderfamiliens manglende kundskaber og omsorg indbyrdes i hverdagslivet, men at disse forhold kunne afhjælpes ved oplysning.

Det vil sige, at man kritiserede den enkeltes manglende dannelse og familiens manglende omsorg for sine medlemmer. I dag mener de fleste forskere, at det var arbejderens dårlige

økonomiske vilkår, der gjorde det vanskeligt for familierne at styre deres hverdagsliv, så det honorerede de krav, som tilværelsen i et industrielt, kapitalistisk samfund stillede til dem.

Lidt efter lidt blev der både fra privat side og fra statens side iværksat en storstilet og mangegrenet folkeopdragelseskampagne, der skulle lære arbejderne den rette ordentlige levevis, så de kunne komme sygdom, uorden, uvidenhed og drukkenskab til livs. Det var en ny livsholdning, der stiledes imod.

Nødvendigheden af en sådan holdningsændring skulle legitimeres, og nye opdragelsesmåder og -steder blev etableret. Netop i denne sammenhæng kom den offentlige skole til at spille en væsentlig rolle. Den overtog – fik af staten mandat til at overtage – en del af de opgaver, der tidligere havde ligget i de enkelte hjem, hvor f.eks. kvinderne i århundredre selv havde sørget for, at tekstilviden og –erfaring blev overgivet fra den ene genera-

tion til den anden. Da håndarbejdsoplæringen kom ind i skolen, blev den sat i system efter pædagogiske principper, så der blev tale om en rationel oplæring set ud fra skolens synsvinkel. Der blev også etableret kontrolforanstaltninger, for som det blev fremført:

Når skolen (= samfundet) betaler undervisningen, så vil den også kontrollere. I håndarbejde blev selv kontrollen systematisk.

Hjemmet og skolen

I løbet af 1800-tallet blev køns-arbejdsdelingen mere institutionaliseret end tidligere, hvilket blandt andet skyldtes, at arbejde og hjem blev adskilt rent fysisk. Manden gik på arbejde, gik hjemmefra. Kvindens plads blev først og fremmest i hjemmet, hvis gøremål hun fik hovedansvaret for. Hun skulle derfor helst betragte disse gøremål som de vigtigste i hendes liv.

I årtier har håndarbejdsundervisningen forberedt piger til deres voksenrolle som husmødre og mødre. På denne planche fra en udstilling på Danmarks Lærerhøjskole om håndarbejdsfaget i 100 år ses modeller til babyer og det huslige arbejde – syet og strikket af småpiger! (Danmarks Lærerhøjskole).

Men der var også en anden grund til, at industri- og forretningsborgerskabet ønskede, at kvinden skulle opfatte hjemmet som sit livs midtpunkt. For en kvinde, der i første række solidariserede sig med sit hjem og sin mand, ville være en støddæmper i klassekampen. Hun ville yde mest for sin families sammenhold, mindre for sin classes, eller sin mands classes sammenhold.

Kvalificeringen til hjemmets opgaver var således en alvorlig sag. Da man ofte talte om den i pædagogiske vendinger – det drejede sig om at lære – så faldt det ligesom helt naturligt, at denne oplæring blev lagt i hænderne på uddannede personer, f.eks. almueskolens lærere. Tidspunktet for denne overtagelse af en del af reproduktionen kunne heller ikke passe bedre for skolen og lærerne. Begge parter stod midt i en professionaliseringsfase, hvor det drejede sig om at skabe respekt på baggrund af ekspertise.

Skolen havde, mente man – ligesom industriborgerskabet – både ret og pligt til at retlede dem der trængte til det, og i dette tilfælde drejede det sig om almuen s børn, der skulle oplæres til at kunne honorere kravene i et industrisamfund. Staten tog skolen til hjælp i kampen for at oprette en ny orden for uddannelse og karakterdannelse, og skolen lukkede sig om sin opgave. I hvert fald frabad faget håndarbejde sig enhver indblanding fra forældrenes side. Både elever og forældre skulle have tiltro til skolens professionalisme, der i faget håndarbejde blev synliggjort ved mange redskaber og undervisningsmaterialer og øvelsesstykker – et sandt hierarki af ting og planer, der slet ikke lignende den håndarbejdsoplæring, som pigerne havde fået eller fik hjemme.

I hjemmene havde håndarbejdsoplæringen haft en naturlig sammenhæng med de øvrige aktiviteter, der foregik i hjemmet. Håndarbejde var en del af hjemmets gøremål. Men i skolen blev det en anden sag. Her måtte aktiviteten håndarbejde indordne sig under den kultur, der er skolens, under de love, der gjaldt for både lærere og elever. Der var time-tal, økonomi og kontrol at tage vare på, og derfor måtte det hele deles op og sættes ind i skemaer og planer. Den tekniske, rent prakti-

ske oplæring var synlig, og det var netop derfor, at alle de mange og lange sømme blev så attråværdige og blev emne for diskussion bl.a. i den pædagogiske presse. Man diskuterede, hvor mange hundrede alen sømme en pige skulle have lagt og syet i sin skoletid, før hun havde lært så megen akkuratese og ordenssans, som man mente var ønskværdig. For netop at lære pigerne alle de nødvendige dyder i den nødvendige mængde blev faget så fokuseret på tingene, teknikken og den perfekte udførelse. Og lærerinderne så deres store opgave i at kontrollere, at det hele blev efter forskrifterne. Kontrollen og mængden af ting skulle vise sig i det lange løb at blive fagets svøbe. Men det var ment så godt fra begyndelsen.

Pioneren Emilie West

Jeg sagde tidligere, at jeg ville personificere den offentlige skole gennem Emilie West.

Clara Emilie West (1844–1907) var datter af en københavnsk glarmester, og hun boede alle sine dage i København. I 1876 tog hun lærerindeeksamen med forberedelse fra Femmers Seminarium. Allerede året efter fik hun ansættelse som timelærerinde ved Frederiksberg kommunes Skolevæsen med fastansættelse fra 1880. Her virkede hun til sin død i 1907.

Emilie West blev en central person i samtidens håndarbejdsundervisning, men også den enkeltperson, der i mange årtier efter sin død fik størst indflydelse på skolefaget og lærerindernes uddannelse. Emilie West udgav i 1889 fagets første lærebog. Allerede på forsiden af førsteudgaven står der, at bogen anbefales af ministeriet ved forberedelse til lærerindeeksamen, og dermed havde bogen, og hvad den stod for, fået det officielle stempel. Emilie West blev censor og eksaminator ved lærerindeeksamen, og hun blev ministeriets rådgiver i spørgsmål om håndarbejde.

Dertil kom, at hun planlagde og ledede de første efteruddannelseskurser for håndarbejds-lærerinder, det, der senere skulle blive til Afdeling for håndarbejde på Danmarks Lærershøjskole. Kort sagt: Emilie West var

Otte piger fra Gjessø skole ved Århus viser deres håndarbejder. Billedet er fra 1918, og to af pigerne har den obligatoriske ternede stoppeklud på skødet. (Danmarks Pædagogiske Bibliotek).

pioner på alle planer inden for håndarbejdsundervisningen i slutningen af forrige århundrede. I skolearkivalierne på Frederiksberg Stadsarkiv findes en del anbefalingsbreve, som Joakim Larsen har skrevet til Emilie West, når hun f.eks. søgte rejsetilskud. Det fremgår heraf tydeligt, at han var stolt af og glad over hendes indsats, og han støttede hende på alle måder. Emilie West var lige efter Joakim Larsens målestok: en kvinde, der var dybt forankret i 1800-tallets borgerlige kvindeideal, der foreskrev en kvinde, som tjente andre frem for sig selv. Egne behov måtte ikke bæres udenpå. Selvkontrol var en sympatisk kvindedyd, og sagen gik forud for personen.

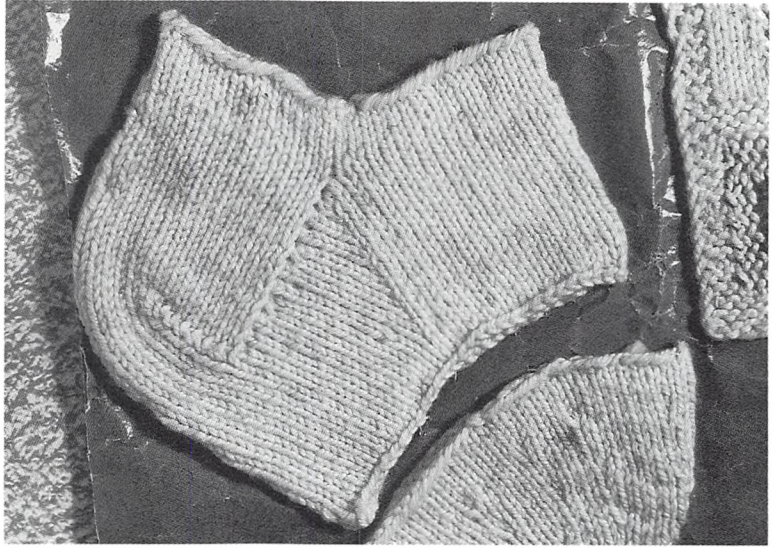
Joakim Larsen giver bl.a. i sine erindringer udtryk for, at han ikke gerne så, at hans ansatte involverede sig i fagligt foreningsarbejde, thi det ville tage kræfter fra det egent-

lige: lærergerningen. Emilie West holdt på dette område sin sti ren. Hun stod aldrig personligt frem i den offentlige debat, – der ellers var særdeles heftig op mod århundredskiftet.

I 1881 holdt Det pædagogiske Selskab tre på hinanden følgende møder om håndarbejdsundervisning, og i selskabets protokol er der hele 13 siders referat af den meget følelsesladede diskussion. Heri deltog bl.a. Københavns skoledirektør, og han kom med meget skarpe indlæg og udfald. Dette var bestemt ikke nogen ligegyldig sag for ham. I øvrigt var det på disse møder første gang i selskabets historie, at foredragsholderen var en kvinde.

Ni år efter, i 1890, holdt en lærerinde igen foredrag om håndarbejdsundervisning i Det pædagogiske Selskab, og kun ni dage efter meddelte Danmarks Lærerforenings Med-

Før pigerne fik lov til at strikke en hel strømpe, skulle de svære dele indøves. Her er det en hæl. Læggen og tåen blev også strikket for sig. 1890'erne. (Odsherreds Museum).

lemsblad, at Københavnskredsen den følgende uge arrangerede møde om sagen. I dette møde deltog 300 mænd og kvinder, og diskussionen var livlig. Denne korte omtale af nogle af møderne viser, at håndarbejdsundervisning blev anset for en vigtig del af folkeopdragelsen, – ikke bare for pigernes skyld, men for hele samfundets ve og vel.

Men Emilie West var ikke blandt diskussionsdeltagerne. Hun passede sit arbejde, – lod sin egen person komme i anden række, men i et historisk perspektiv var hun hele tiden fremme i første række.

Øvelse gør mester

Emilie West skrev som nævnt håndarbejdsfagets første lærebog. Den udkom i 1889 og hedder: »Vejledning i methodisk Undervisning i kvindeligt Haandarbejde«, og den skal ses som et vægtigt indlæg i debatten om folkeopdragelse. I bogen gives simpelthen anvisning på den rigtige måde at gøre tingene på.

Indholdsmæssigt – både teknisk og pædagogisk – lægger bogen sig meget tæt op ad den tyske pædagog Rosalie Schallensfeld, der i årene forud havde udgivet lærebøger i Tyskland for håndarbejdsfaget. De pædagogiske ideer, der lå bag den nye undervisningsform,

stammede fra den schweiziske pædagog J.H. Pestalozzi (1746-1827). Hans grundtanke var, at alle greb, der kræves til udførelse af et håndværk, må kunne opdeles i elementer. Disse elementer kan i rækkefølge indøves fra det enkleste til det mere komplicerede på en sådan måde, at det pågældende håndværk til sidst kan udføres til fuldkommenhed. Pestalozzi mente, at denne form for undervisning – »elementardannelsen« – gør det til en vane for barnet at tænke logisk, så der samtidig er tale om en egentlig karakterdannelse, der kan føre til både moralsk og intellektuel forædling.

Som almuelærerinde vægtede Emilie West skolens sociale forpligtelse højt, og denne blev bestemmende for valg af teknikker og modeller, som eleverne skulle lære at fremstille. Faget kom først og fremmest til at tilgodesee basale nyttebehov ved at lære pigerne at strikke strømper, at sy simpelt linned og børnetøj og holde dette vedlige. Mere luksusbetonede ting måtte hjemmene selv tage sig af at lære pigerne. Efter en ganske systematisk planlægning blev teknikkerne indøvet på lærklude eller prøvestykker, før de egentlige modeller kunne fremstilles.

Som undervisningsform anvendtes anskuelseundervisning, der imidlertid hurtigt ændrede sig til at blive en anvisning af den rette fremgangsmåde i stedet for en undervisning

med en bredere forståelse som mål. Selve undervisningen organiseredes som klasseundervisning.

I indledningen til lærebogen har Emilie West beskrevet fagets formål. Ud over at indlære tekniske færdigheder, skal faget »vænne Barnet til Flid, Agtpaagivenhed, Nøjagtighed, Taalmodighed, Sparsommelighed, Renlighed og Ordenssans, samt at skaffe det [barnet] Glæde over selv at have udført et arbejde smukt og omhyggeligt, saa det derved faar Lyst til sin Gerning«.

Et indlæg i folkeoplysningskampagnen kunne ikke være stærkere. Alle de nævnte dyder var ønskværdige. Med dem i hænde ville de små familier få et godt og harmonisk liv.

Det problematiske for håndarbejdsfagets praksis blev den faste tro på overførelsesværdien. Man troede på, at når pigerne blev tvunget til at lære den tekniske fremgangsmåde helt perfekt, så ville de nævnte dyder også fremstå perfekt. Man troede på, at en perfekt handle måde – altså perfekte sting – ville afføde en perfekt tænke måde, der igen ville afføde en perfekt handle måde. Og med denne overbevisning var kontrollen legitimeret. Kontrollen af de små sting, – kravet om at håndarbejderne skulle laves på denne bestemte måde og kun denne. Var stingene for store, skulle der pilles op og sys om.

Denne kontrol udviklede sig til et sandt tyranni, og det var netop perfektionskravet, der gav så mange elever det ene nederlag efter det andet. Det afstedkom nedværdigende situationer i klasseværelset, og det er den slags situationer, der refereres til, når håndarbejds-lærerinden beskrives som en heks.

Almueskolen byggede på et kristent grundlag, og det kom pigerne også til at mærke i håndarbejdstimerne. En moder skulle være dadelfri i moralsk henseende, for hun var forbillede for den næste generation. Renlighedskravet i håndarbejde blev ikke alene opfattet som krav om en ydre renlighed – hænder skulle være rene, og håndarbejderne hvide. Kunne pigerne ikke klare dette, frygtede man, at de heller ikke kunne klare den moralske renhed. Den hvide farve blev symbolet på den rene sande kvindelighed, og håndarbej-

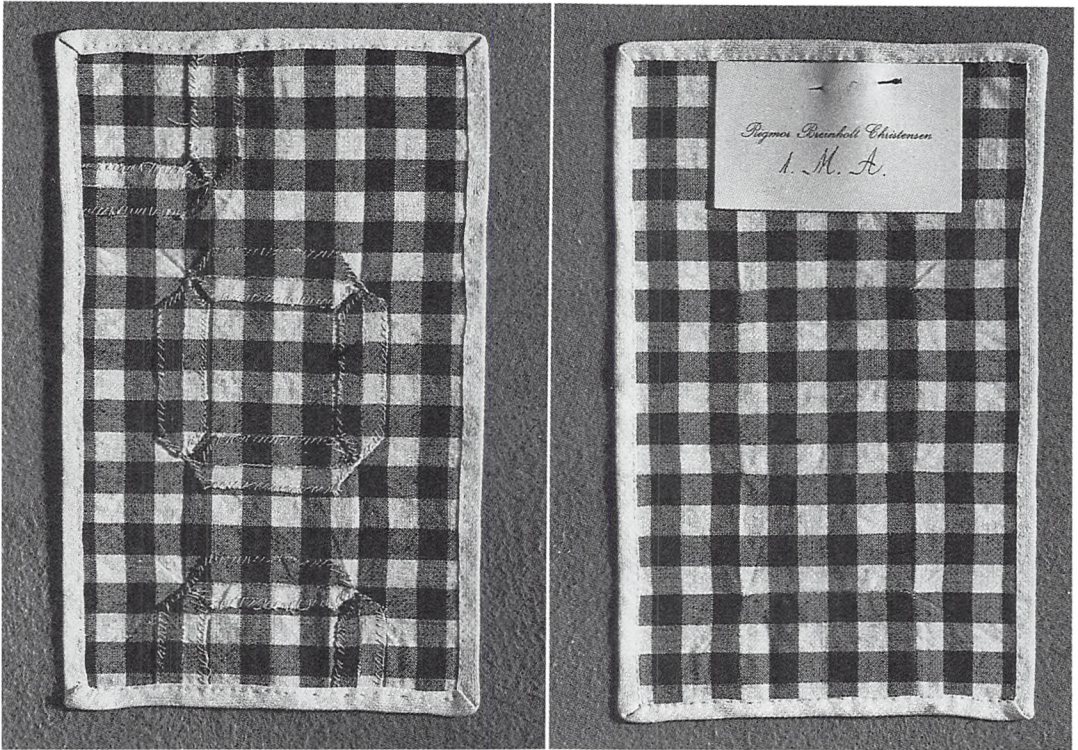
derne måtte f.eks. ikke vaskes inden eksamensudstillingen. Der måtte ikke snydes, alle synderne skulle anskueliggøres. Det har gjort ondt i barnesjælen, og nok mere ondt end nødvendigt var.

Husmoder-idealet

I lærebogens indledning relaterer Emilie West håndarbejdsfaget til de opgaver, der forekommer i et almindeligt hjem, og hermed har hun tilsluttet sig tidens mest fremherskende opfattelse af kønsrollemønstret og kvindebilledet, nemlig at pigen først og fremmest skal opdrages og dannes til at kunne udfylde pladsen i hjemmet som hustru og moder. Det var dette mål, undervisningen sigtede imod, ikke først og fremmest den enkelte piges personlige oplæring og udvikling.

Selv om disse forhold kan betragtes som to sider af samme sag, er det tydeligt, at almueskolen dengang i sin undervisning vægtede husmoderidealet højere end pigens selvstændige dannelse. Hvad angår håndarbejde, havde man med Emilie Wests lærebog fået en lærebog for den ideelle husmoder.

Gennem en streng og progressiv planlægning blev eleverne gradvis præsenteret for de krav, der stilledes til fremstillingen af såkaldt nødvendige håndarbejder. Intet blev overladt til tilfældighederne; alt blev nøjagtigt og logisk beskrevet. Der er ingen tvivl om, at Emilie West målt med datidens øjne var en endog særdeles dygtig lærerinde, der var i stand til at forklare, hvordan de rigtige fremgangsmåder var. Og hun var som de fleste i sin samtid meget værdiladet i sin bedømmelse af håndarbejder. Der var kun én rigtig løsning. Det går som en rød tråd gennem hele bogen, at anvisningerne *skal* følges. Ordet *kan* anvendes sjældent. Det værdiladede kommer bl.a. frem i brugen af ord som smukt, rigtigt, forkert og endog ordet hæsligt. Det sidste er brugt i afsnittet om bødning, dvs. lapning, der er det mest værdiladede afsnit. Her plæderes der for orden og sparsommelighed. Det hæslige er klædningsstykker og pudevær med løse strop- per eller manglende knapper. »God orden og

Akkuratse frem for alt. Rigmor i 1. mellem har syet denne lappeklud, hvor der på vrangen ses tre lapninger. Men på retten kan sømmene praktisk talt ikke ses. 1910. (Privaleje. Foto: Danmarks Lærerhøjskole).

sparsommelighed« viser man ved f.eks. at ægvende et lagen, så lapning udskydes længst muligt.

Det er naturligvis ikke tilfældigt, at det mest værdiladede afsnit netop er dette. I et hjem med mange børn og få midler var det af allerstørste vigtighed, at husmoderen forstod at reparere og vedligeholde tekstilerne, og det var derfor, at Emilie West talte med store bogstaver om disse arbejdsområder. Her var en mission for en folkeopdrager!

Jeg har brugt ordet systematisk mange gange i denne forelæsning, og det er på ingen måde tilfældigt. Hverken når man ser på faget i samtiden eller på opfattelsen af pigeundervisning som helhed.

Fra første halvdel af 1800-tallet var der kræfter igang for at ændre pigers muligheder for at få undervisning og uddannelse.

Såvel pædagoger som ikke-pædagoger argumenterede for at give pigerne en mere systematisk undervisning, der kunne danne grundlag for en senere oplæring og uddan-

nelse, der ikke ensidigt sigtede mod tilværelsen som hustru og moder.

Hensigterne var emancipatoriske – havde ønsket om ændring i sig – men hen imod slutningen af århundredet tog netop systematiseringen overhånd og blev målet for undervisningen i stedet for midlet. Almueskolen, Emilie West og hendes lærebog er eksponent for denne systematisering med dens metodologiske opfattelse af faget. Der kom styr på håndarbejdsundervisningen – så meget styr, at det netop var planen og kontrollen heraf, der blev det væsentligste, og dét, eftertiden tog til sig og videreførte.

Konklusion

Min konklusion må være, at der for 100 år siden kom sømmelige piger ud af undervisningen. Sømmelige efter forhold, tid og sted. Sømmelige piger, der havde respekt for andres diktat og ønsker, og som forstod at op-

I 1916 blev lærerinde Johanne Blom (1859–1937) ansat i et nyoprettet ministerielt inspektørembede for håndarbejdsfaget. Hun arbejdede for ensartede forhold og for lærerindernes efteruddannelse. (Ejer: Dansk Paramenthandel. Foto: Danmarks Lærerhøjskole).

fyldte en families behov, – i hvert fald forstod, at det var en vigtig opgave. Det sømmelige bestod i at adlyde, og det var de blevet øvet meget i i håndarbejdstimerne.

Men op igennem 1900-årene blev håndarbejdsundervisningen mindre og mindre sømmelig; den blev faktisk rigtig sørgelig, fordi den ikke mere var passende efter forhold, tid og sted.

- Kontrollen af de perfekte sømme holdt man fast ved.
- Overbevisningen om, at der kun var én rigtig løsning, holdt man fast ved.
- Den endeløse række af prøveklude holdt man fast ved.
- Den én gang fastlagte modelrække holdt man fast ved.
- Rækkefølgen af de forskellige discipliner holdt man fast ved. Kort sagt, håndarbejdsfaget var tro mod sin tradition.

Alle sy- og broderiteknikker blev indøvet på læreklude, der til sidst blev syet sammen til en såkaldt schweizerklud. Denne er to meter lang og er syet i 1880'erne. (Ejer: Kalundborg og Omegns Museum. Foto: Danmarks Lærerhøjskole).

Det blev et sørgeligt fag, fordi det var sømmeligt så længe. Helt til for ca. 20 år siden.

I 1969 kom det synlige og hørbare brud på de lange lige sømmes sømmelighed. Da – i 1969 – holdt kunsthåndværkeren Ann-Mari Kornerup foredrag på den faglige forenings generalforsamling. Ann-Mari Kornerup stillede dette yderst provokerende spørgsmål: »Hvad bør en håndarbejds lærerinde være? Kontrollør af de små sting eller medvirke til at skabe levende mennesker?«

Folkeskolens håndarbejds lærere forstod på det tidspunkt måske ikke helt rækkevidden af og dybden i dette spørgsmål – de trykte i hvert fald ikke Ann-Mari Kornerups foredrag i deres medlemsblad. Det gjorde derimod Haandarbejdets Fremmes medlemsblad, og det tjener dette selskab til ære, at det derved

var med til at rokke ved hævdvundne opfattelser af håndarbejdsundervisning.

Men i de følgende numre af håndarbejds-lærernes blad kan man gennem mange indlæg følge, hvilket skred Ann-Mari Kornerup havde sat igang. Det var nærmest en lavine eller en eksplosion. Det er tydeligt, at hun havde rørt ved et ømt punkt. Det er også tydeligt, at mange håndarbejds-lærere med lettelse kastede kontrollfunktionen over skulderen.

Men hvad så? Hvordan skaber man et nyt indhold i et gammelt fag? Dette sidste spørgsmål skal jeg desværre ikke besvare i dag, men i stedet indkredse, hvad der kan konkluderes ud fra denne forelæsning – ud over, at det hele var en sørgelig historie?

Mange mener, at forskning skal kunne bruges til noget her og nu, og denne undersøgelse kan indlysende bruges som argument for at skære håndarbejdsfaget væk i skolen, på seminarierne og på Danmarks Lærerhøjskole. Så sparer vi det! Men så enkelt er det ikke.

Enhver ærlig undersøgelse afføder nye spørgsmål, og ud fra den viden, som jeg her har lagt frem i dag, vil jeg stille mine spørgsmål for 1990'erne:

- Hvordan kan det være, at en dræbende undervisning i skolen og på seminarierne ikke har taget modet fra enhver til at lave håndarbejde?
- Hvorfor findes der stadig håndarbejds-lærere i den danske folkeskole og på seminarierne, når de selv har været udsat for barneskolens håndarbejdsundervisning af den beskrevne karakter?
- Hvorfor deltager omkring 100.000 unge og voksne hvert år på håndarbejds-holdene i den frivillige fritidsundervisning og i folkeoplysningen, bl.a. på højskoler?
- Hvorfor vælger så mange håndarbejde, når de selv kan bestemme og altså kunne vælge hvad som helst andet?
- Hvad er det ved aktiviteten håndarbejde, der er så sejt og livskraftig, at vi stadig er mange, der finder glæde, ro og styrke ved at fylde vore hænder med tekstiler?
- Med hvilke ord kan vi beskrive de værdier,

der må være årsag til, at håndens arbejde med tekstiler ikke er kvalt?

For mig ligger der forude en stor udfordring i at finde frem til metoder til at aflure den tekstile verden svar på nogle af de stillede spørgsmål.

Her kan Danmarks Lærerhøjskole ganske givet blive banebrydende, for i september 1989 – netop 100-året for udgivelsen af Emilie Wests lærebog – startede Lærerhøjskolen det faglig-pædagogiske kandidatstudium i håndarbejde – sammen med fagene formning og sløjd. Målet for og frugterne af et sådant akademisk studium med mange undersøgelser ud fra utraditionelle synsvinkler må helt sikkert være, at vi finder frem til svar på nogle af de stillede spørgsmål.

Håndarbejdsfaget stivnede inden for den kultur – inden for de love – der virkede i skolen. Vi må ændre den kultur, bryde nogle grænser og flytte nogle pæle, så håndarbejdsfaget i skolen igen bliver sømmeligt, men sømmeligt anno 2000.

Litteratur

Lærebøger i håndarbejde:

- Emilie West: Vejledning til methodisk Undervisning i kvindeligt Haandarbejde. 1889.
 Sofie Hansen: Haandarbejdet i Skolen. 1912.
 Gerda Bohn-Jespersen: Pædagogisk-faglig vejledning i Haandarbejde. 1934.
 Marie Højmar: Håndarbejdsbogen. 1947–48.
 Helga Steffensen: Håndarbejdsundervisning. 1978.

Andet:

- Minna Kragelund: Håndarbejde. Et undervisningsfag i samfundsmæssig sammenhæng 1880–1980. En bibliografi. 1984.
 Samme: Håndarbejde – et pigefag i drengeskolen. Side 127–152 i Uddannelseshistorie 1987, 21. årbog fra Selskabet for Dansk Skolehistorie. Tønder 1987.
 Samme: Opdragende håndarbejde. Analyse af samlingen af skolehåndarbejder på Kalundborg og Omegns Museum. Side 77–114 i Arv og Eje 1986–87, årbog udgivet af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. Viborg 1987.
 Samme: Opdragende håndarbejde. Om at strikke sig til en selvforståelse. Side 191–201 i Pigernes

Skole, red. Adda Hilden og Anne-Mette Kruse. Århus 1989.

Samme: Opdragende håndarbejde. En undersøgelse af håndarbejdsfaget, dets metode og dets bevidsthedsdannende virkning i almueskolen ca. 1880–1910. Licentiatafhandling. Danmarks Lærerhøjskole 1989.

Kilder

Licentiatafhandlingen dækker perioden ca. 1880–1910 og indeholder tre undersøgelser: en for hver af de tre skoleformer, som det kommunale skolevæsen da var inddelt i, nemlig landsbyskolen, købstadskolen og det kommunale skolevæsen i København. Der gjaldt forskellige bestemmelser for de tre områder, og derfor fik også faget håndarbejde forskellige forhold at virke under.

Den pædagogiske diskussion var omfattende og udmøntede sig bl.a. i lange og indholdsrige referater fra skolemøder. Af andet trykt materiale er anvendt lovttekster og andre officielle bestemmelser om håndarbejdsfaget samt fagets lærebøger. Også håndarbejder fremstillet i håndarbejdsundervisningen har været en væsentlig kilde.

Det arkivalske kildemateriale viste sig at være meget omfattende og langt mere givtigt, end jeg havde forventet. Det gælder især ma-

terialet fra Københavns kommune, hvor Københavns Stadsarkiv ligger inde med værdifuldt materiale ikke kun til belysning af skolefaget, men i lige så høj grad til belysning af lærerindernes forhold. Fra Skoledirektionens arkiv er fra perioden anvendt 15 bind journaler og kopibøger samt 88 pakker. Fra Magistratens 1. afdeling drejer det sig om ca. 30 bind journaler og 5–600 pakker.

Købstadskolen er eksemplificeret ved Frederiksberg kommunes skolevæsen, og på Frederiksberg Stadsarkiv giver skolearkivalierne mulighed for at følge udviklingen på de enkelte skoler. Det er især skolekommissionens og skoledirektørens arkiver, jeg har anvendt samt en del protokoller indeholdende f.eks. klasse, time- og fagfordeling, regnskaber og inventarregistre.

Desuden er anvendt arkivaler fra Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland m.v., Danmarks pædagogiske Bibliotek og Horne Husflidsforenings arkiv.

Inden for den pædagogiske forskning er det først inden for de seneste år, at der er foretaget undersøgelser, hvis resultater kunne inddrages i den foreliggende undersøgelse. Større nytte har jeg haft af de mange publikationer, der er kommet inden for kvindeforskningens område i de sidste årtier.

Anmeldelser

Folkets arkiver. Udg. af Sammenslutningen af Lokalararkiver, 1989, 80 s., ill. Kr. 148.

Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver fejrede i efteråret 1989 et fyrretyve års jubilæum, som det er værd at lykønske Sammenslutningen med. Arkivsagen er blomstret op i alle kommuner, og med den har den historiske bevidsthed i lokalsamfundet fundet nyt indhold og nye paradigmer. Det kommer nu ikke mere an på blot at stimulere det historiske værd med påvisningen af en ertebølleboplads, en romansk landsbykirke og en hulvej, men at nuancere den nyere og nyeste historie under anvendelsen af kilder, der muliggør fintegetning men også delagtiggørelse i de store almene udviklinger i lokalsamfundet: de folkelige bevægelser, stationsbyens opståen, den demografiske kurve, decentraliseringen.

Museerne sidder over for det væld af initiativ på lokalområdet med en dårlig smag i munden over, at de stædigt definerede sig selv væk fra dokumentet på papir og fotografiet, væk fra en samtid, der snart blev historie og dermed forsømte en opgave, som nye historiebevidste kredse tog fat på allerede fra trediverne.

Men sket er sket. De lokalhistoriske arkiver er gennem halvfjerserne og firserne dels blevet udbredte, dels har de løftet sig fra amatørismen og endeligt i en lang række tilfælde accepteret professionalismen også i lederskabet, som er med til at skabe forskelle, der atter fører til debatter om arkivbevægelsens fremtidige strukturering, og dermed om, hvilke arkiver folket kan være tjent med. Kort og godt et tidehverv som både biblioteker og museer kender til. Skulle det gå som for dem, vil fremtiden vise flere tilknytninger mellem arkiver og museer, kommunale arkivfusioner med professionelle ledere, ja flere medarbejdere, eller andre modeller som samvirke mellem det lokalhistoriske arkiv og kommunens arkiv.

Men tiden med dens sparekniv kan føre i en anden retning: til støtte for de små enheder med en ivrig, ulønnet medarbejderskare, som jo er græsrodder i egentligste forstand.

Hvad skal man ønske, hvad skal man bede om?

Jo at mange fortsat vil få glæde af det, medarbejdere som brugere, og at fremtiden for arkiverne vil være sammen med fremtiden for alle de historiske institutioner og sammenslutninger i et felt, således at det lokale kan befrugte det nationale, men også omvendt.

Peter Seeberg

Arne Hægstad: Vægte og lodder. Toldmuseets udstilling »En balanceakt«. Toldmuseet 1990. 32 s. Kr. 25.

Hvordan udstiller man en told? Toldforordninger eksisterer i materiel form; men selve toldbegrebet er sværere at illustrere. Derfor er det en god idé, at Toldmuseet har lavet en specialudstilling om vægte og lodder. Korrekt ansættelse af toldbeløbet forudsatte, at varerne kunne måles og vejes.

Foruden at lave et almindeligt udstillingskatalog har Arne Hægstad dog samtidig skrevet en interessant lille afhandling om vægtlodder og vægtes historie i Danmark fra 1683 til metersystemets indførelse. Denne bør man absolut læse, hvis man interesserer sig for metrologi (læren om mål og vægt) – også selv om man slet ikke har tænkt sig at se udstillingen. Ikke mindst interessant er hans teori om, at man ved udmøntningen af 1683-forordningen i praksis ikke fulgte forordningens ordlyd: at gå ud fra den rhinlandske alen (to fod) og derfra bestemme pundets vægt, idet 62 pund vand skulle fylde en kubikfod, men i stedet tog udgangspunkt i en ud fra militære hensyn bestemt pundvægt, som så blev anvendt til at fastsætte, hvor lang en fod og dermed en alen skulle være.

Inden nogen tror, at dette medfører, at vi skal til at skrive danmarkshistorien helt om, må det dog nok afsløres, at diskussionen drejer sig om, hvorvidt det danske pund fra 1683 til 1839 teoretisk var 499,7 gram eller 505,3 gram. I den daglige vareomsætning har man formentlig ikke kunnet veje med en nøjagtighed, der giver denne skelnen nogen mening.

Kataloget er imidlertid under alle omstændigheder meget læseværdigt – også for sit afsnit om misforholdet mellem reglerne for hvilke vægttyper, der formelt måtte bruges, og hvilke vægttyper, der brugtes i praksis.

Poul Thestrup

Hanne Honnens de Lichtenberg: Tro – håb & forfængelighed. Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark. Museum Tusulanums Forlag 1989. Renæssancestudier bd. 3. 403 s., ill. + 26 farveplancher. Kr. 262, 30.

Senrenæssancens kunst er som oftest godt forsynet med symboler for religiøse og filosofiske begreber, og det der ser enkelt ud, rummer ikke sjældent flere betydningsslag, som først træder frem ved en ikonografisk analyse.

Det gives der mange eksempler på i denne bog, som er den videnskabelige fremlægning af resultaterne af forfatterens forskningsprojekt om »Skrift og billede i danske værker fra reformationens indførelse til år 1600«. Ganske rigtigt handler de analyserede billeder om både tro, håb og forfængelighed, men i grunden dækker projekttitlen bedre, idet det afgørende for valget af værker har været kombinationen af skrift og billede i ét værk. Det begrundes med ønsket om at kortlægge, på hvilken måde teksten kan belyse billedets dybere mening.

Hovedkilderne er ikke overraskende gravsten, epitafier og bygningstavler, men også andre, prædikestole og andet efterreformatorskirkeinventar med »stifterindskrift« (initialer eller våben) indtages. Endelig er Frederik II.s Kronborg og Tycho Brahes Uranienborg fremdraget som en slags totalbilleder, hvor arkitektur, udsmykning og inskriptioner danner symbiose.

Bogen falder i to dele. Første del rummer dels en indføring i ikonografi og tankesæt i tiden efter reformationen, dels en tematisk oversigt over forfatterens minutiøse arbejde med mange enkeltmonumenter, især de talrige adelige gravsten. Anden del udgøres af de systematiske monumentbeskrivelser, som oftest med tilhørende fotografier.

Indledningen er særdeles løfterig og tilmed let tilgængelig. Man håber med forfatteren at komme godt ind på livet af i hvert fald nogle af de øverste i datidens Danmark, men herefter forgrener undersøgelsen sig vidt og bredt, og man taber overblikket, fordi der ikke er ret mange klare konklusioner og tilbagervisninger til udgangspunktet. De stilistiske sammenhænge, der henvises til ved rækkefølge og udvælgelse af værkerne, er heller ikke lige lette at få øje på. Emnerne er imidlertid spændende nok: forholdet mellem bestiller og kunstner, moral og filosofi, kvinderne som bygmestre (f.eks. Ingeborg Skeel og Birgitte Gøye) og endelig diskussionen om værkernes rette tilskrivning til kendte eller mindre kendte nederlandske kunstnere. Hanne Honnens de Lichtenberg anholder i flere tilfælde C.A. Jensens opfattelse (i Danske adelige Gravstene, 1951–53), bl.a. foreslås det, at »prototypen« på billedgravsten, nemlig Absalons i Sorø fra 1536, ikke er udført af Morten Bussert, men af Jacob Binck.

De afsluttende bemærkninger efter bogens første del indeholder visse konklusioner angående de ovenfor nævnte emner og flere til, bl.a. den stil-mæssige udvikling inden for gravminder og epitafier. Af det sidste får man dog et bredere indtryk ved direkte at gennemgå de mange monumentbilleder i bogens anden del. Flere af billederne er desværre gnidrede og uskarpe; alligevel giver de en fornemmelse af, hvordan det verdslige portræt med pomp og pragt henimod århundredets slutning sejrede over det fromme stifterbillede. I de tider forberedte man – hvis man ellers var af stand – sit eftermæle i tide, og der er noget ligefrem livsbekræftende over flere af de stolte adelspar eller

adelige enker, der kendte deres eget værd og ønskede at blive husket som stærke og fromme i nævnte rækkefølge.

Hanne Honnens de Lichtenbergs meget grundige arbejde sætter læseren på mange spor vedrørende politik, kunst og kultur i tiden efter reformationen, og man får blandt meget andet en fornemmelse af de humanistiske ideers indflydelse i Danmark i nogle årtier efter reformationen. Det bygger dog vist mere på forfatterens forhåndsviden, end på de tekster og tegn, som gravsten m.v. er forsynet med. Det er i det hele taget et spørgsmål, om kravet: skrift og billede i ét værk, ikke har skygget for andre muligheder og bundet undersøgelsen vel tæt til kirkeinventaret og det hinsidige. Borgernes og de adeliges mere private vægpynt kunne fortjene flere undersøgelser, for smag og behag må formodes at tage sig forskelligt ud, alt efter om det drejede sig om epitafiet i sognekirken eller skilderier og tæpper i salen og stuen.

Margit Mogensen

Anette Kruse, Birgitte Bøggild Johannsen, Charlotte Paludan, Lise Warburg og Else Østergård: Fru Kirstens børn. To kongebørns begravelser i Roskilde Domkirke. Nationalmuseet, Poul Kristensens Forlag, Herning 1988, 295 s., ill.

Dette pragtværk udkom nok i Christian IV-året 1988, men er kun i betinget forstand et produkt deraf. Det gengiver nemlig resultaterne af en række undersøgelser, som blev foretaget allerede i 1981, da restaureringsarbejder i Roskilde Domkirke gjorde det nødvendigt at åbne to barnekister i kirken.

Kisterne rummede de jordiske rester af to af Christian IVs og Kirsten Munks i alt 10 børn, nemlig den godt to-årige Frederik Christian, som døde den 17. juli 1627 og den kun tre måneder gamle Maria Cathrine, som døde den 1. september 1628. Frederik Christian afgik ved døden på Dalum Kloster, hvor han efter tidens skik befandt sig hos sin mormoder Ellen Marsvin. Begravelsen fandt derfor sted – ganske vist med tre måneders forsinkelse – i Sct. Knuds kirke i Odense. Hans lille nydøbte søster Maria Cathrine døde på Københavns Slot og blev bisat i Slotskirken. Først senere blev begge kister overført til kongebegravelserne i Roskilde.

Det er yderst sjældent, at begravelser – kongelige eller ej – bliver åbnet, dertil er respekten for gravfreden for indgroet i vor kulturkreds. Men da det alligevel af bevaringsmæssige grunde blev nødvendigt at åbne de to barnekister, benyttede Nationalmuseet fornuftigvis lejligheden til at lade resterne af de to små børns begravelsesudstyr gennemfotografere og analysere ved fem eksperter på

det kunst- og tekstilhistoriske område, som også er forfattere til dette værk.

Håbet var naturligvis, at en sådan undersøgelse kunne bringe nye kulturhistoriske oplysninger for dagen. Nærværende værk viser, at denne formodning i rigt mål holdt stik. For en lægmand på det kunsthistoriske område er det rent ud sagt imponerende, i hvilken grad værkets fem vidende og velskrivende forfattere har formået at få de stærkt nedbrudte rester i kisterne til at tale. Uanset at de tekniske udredninger af brodere, strikke- og væveteknik er sort tale for nærværende anmelder, fremtræder værket alligevel som en spændende, ligefrem medrivende kulturhistorisk redegørelse for livet – og døden – ved Christian IVs hof.

De fem forfattere lægger en viden og indsigt for dagen, som hæver værket langt over en ordinær fundrapport. Det er i sig selv et kunstværk, hvilket yderligere understreges af dets høje tekniske kvalitet – især de mange smukke og informative illustrationer, som understøtter teksten. Ydermere er der i bogen indlagt en farveplakat med en strikkeprøve fra Maria Cathrines silkestrikede trøje. Den er udarbejdet af Helle Thordur Hansen og Else Østergård, og på bagsiden findes et strikkesmønster, for det tilfælde, at nogen skulle få lyst til at strikke sig en tilsvarende trøje.

Det er umuligt i en kort anmeldelse at yde dette rige værk retfærdighed. En kort, prosaisk opregning af hovedindholdet må derfor række – ledsaget af en opfordring til selv at læse og nyde indholdet.

Anette Kruse giver (s. 9–34) et kort rids af rammehistorien, børnene og deres forældre. Hun gengiver her den så ofte før fortalte historie om Christian IVs og Kirsten Munks stormfulde og tragiske kærlighedsforhold uden at føje meget nyt til – hvilket nok også ville være for meget for langt i kølvandet på Christian IV-årets flodbølge af biografisk litteratur.

Denne ramme suppleres af Birgitte Bøggild Johannsens afsnit om kongelige begravelsesskikke på Christian IVs tid (s. 35–64). Den fornemme begravelses indviklede og langvarige procedure følges indsigtfuldt fra dødens indtræden til gravsætningen, og der drages paralleller til samtidige adelige ligbegængelser og udenlandske fyrstebegravelser. De indviklede ritualer kortlægges indsigtfuldt og detaljeret, og konklusionen er, at de to børn trods deres tvetydige status begge fik en kongelig begravelse.

Disse to afsnit danner baggrund for de følgende to, hvori der redegøres for de egentlige undersøgelser af kisternes indhold af tekstiler. I et stort afsnit (s. 65–128) med den grundtvigsk klingende titel »... med guld tilredt og perlestukket, silkebredt« gennemgår Charlotte Paludan kisternes indhold af vævede stoffer og broderier. Med stor skarpsindighed og under inddragelse af talrige udenlandske paralleller tolker hun mønstrenes indviklede symbolsprog så klart, at selv en lægmand kan forstå det. Blandt hendes mere iøjnefal-

dende resultater er, at den lille Frederik Christians broderede dødskrone var genbrug. Den var nemlig fremstillet af manchetterne fra et par af kongens aflagte pragthandsker (s. 95).

I det følgende afsnit (s. 129–216) gennemgår Lise Warburg med stor ekspertise de to børns strikkede silkekjortler og silkestrømper. Under udfoldelse af stor viden jagter hun med ufortrøden energi såvel tekniske som kulturhistoriske forbilleder for klædningsstykkerne gennem snart sagt alle Europas lande.

Hun konkluderer, at trøjerne var af flamsk oprindelse og vover yderligere den påstand, at Frederik Christians trøje muligvis først har tilhørt lensmanden på Odensegård, den lærde Holger Rosenkrantz, hvilket begrundes i mønstrets skak-tavle-bort, som gensindes i Rosenkrantz-våbenet (en stiliseret rosenkrans). I betragtning af, at drengen døde i Odense, synes det at være et godt gæt. Under alle omstændigheder er det en pudsigt tanke, at kongens søn skulle være bisat i en klædning tilhørende en mand, som allerede på dette tidspunkt var i mere eller mindre åben opposition til hoffet. Hun dokumenterer tillige, at såvel de lange kjortler som strømpernes særlige udformning peger i retning af, at det danske hof i 1620'erne modemæssigt var i færd med at orientere sig fra sydvest mod sydøst i Europa. Hun leverer dermed endnu et vidnesbyrd om det levende internationale kulturmiljø ved Christian IVs hof.

Værket afrundes med en gennemillustreret katalogdel ved Else Østergård (s. 217–45) og et engelsk summary (s. 247–74). Endelig findes s. 275–78 en liste over særlige tekniske udtryk fra tekstilernes verden, hvilket man som ikke-sagkyndig ved at værdsætte. Det siger endelig sig selv, at værket er forsynet med register og udførlig dokumentation i form af noter og litteraturliste.

Det ville ikke være rimeligt at fremhæve et enkelt af bogens bidrag frem for de øvrige, fordi de tilsammen udgør så smuk en helhed. Uden at gå nogen for nær tør man måske alligevel godt anføre, at Charlotte Paludans og Lise Warburgs kompetente og skarpsindige analyser af tekstilernes symbolsprog er fascinerende læsning. De demonstrerer, hvilke uanede muligheder for indsigt, der åbner sig, når indgående teknisk viden kombineres med bredt kulturhistorisk overblik.

Rigsantikvar Olaf Olsen skriver i sit forord til bogen følgende: »Billederne af de vidunderlige tekstiler taler for så vidt for sig selv. Men indrammet af lærdom og viden bliver skønhedsindtrykket endnu stærkere og dybere.« – Den betragtning kan nærværende anmelder uden videre skrive under på. Det er tidligere faldet i min lod at anmelde det meste af Christian IV-årets litteratur i et andet fagtidsskrift. På den baggrund tør jeg nok hævde, at kun ganske få af disse mange værker når op på siden af det her foreliggende i lærdom, viden og skønhed.

Knud J. V. Jespersen

Ejvind Draiby: Gamle danske milepæle. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1990, 213 sider. Kr. 100.

Bedre sent end aldrig! Skov- og Naturstyrelsen har nu ved forfatterens 80-årsdag udsendt det manuskript om danske milepæle, som Ejvind Draiby for mere end 25 år siden afleverede til Nationalmuseet med henblik på udgivelse her. Der er naturligvis sket noget på området siden, og i forordet anføres det også, at der i mellemtiden er fundet flere milepæle; men denne fremstilling af milepælens historie er ikke overflødig, og man har derfor rimeligt nok valgt at udsende manuskriptet, som det oprindeligt forelå fra forfatterens hånd.

Vel har bogen i mange henseender præget af materialesamling, men netop dette gør den ikke mindre værdifuld i lokalhistoriske sammenhænge. Her kan man læse, hvor de lokale milepæle står, og i hvilken sammenhæng, de skal ses. Samtidig giver bogen mange værdifulde vejhistoriske oplysninger, og da vi stadig venter på fremstillingen af de danske landevejes udvikling og betydning fra vejreformerne i 1790'erne og til i dag, er bogen også på dette område væsentlig.

Samtidig bekræfter den endnu engang amtmændenes helt dominerende magtposition i 1700-tallets lokalsamfund, her eksemplificeret ved, hvordan centraladministrative påbud om rejsning af milepæle gennemførtes i et amt, men ignoreredes på den anden side af amtsgrænsen. Ofte tog amtmændene også lokale initiativer, som ikke helt var i centraladministrationens smag. Den samme centraladministration kunne i øvrigt være yderst langsom og i sin sagsbehandling, når emnet ikke var voldsomt presserende, og det var rejsning af milepæle sjældent.

Bogen er velillustreret ikke blot med fotos, men især med tegninger, som langt bedre egner sig til at gengive milepælene og især deres indskrifter.

Poul Thestrup

Edgard Hovland, Even Lange og Sigurd Rysstad (ed.): Det som svarte seg best. Studier i økonomisk historie og politikk. Til Stein Tveite på 60-årsdagen 2. mai 1990. Oslo 1990, 240 s. NKr 225.

En af de historier, der går om Stein Tveite, handler om kampen med den norske rigsrevision og ølregningen fra eksamenscensuren i Bergen. Rigsrevisionen ville ikke godkende et spisebilag, som kun omfattede øl. Stein Tveite førte kampen frem til sejr med argumentet, at det måtte være Rigsrevisionen uvedkommende, på hvilken måde han indtog sine kalorier, så længe han holdt sig inden for statens takster. Historien er måske ikke helt sand, men den viser to væsentlige træk ved Stein

Tveite. Det andet er, at han altid er villig til at tage en diskussion op og gerne med utraditionelle argumenter.

Det festskrift, der er skrevet til hans 60-årsdag, er da heller ikke kedeligt, hverken indledningen om personen Stein Tveite – hvorfra ovenstående historie er hentet – eller de egentlige bidrag, hvoraf Tveite med vanlig ukonventionalisme også selv har skrevet ét. Der argumenteres for og imod den rationelle bonde, betydningen af den nye jordbrugsteknologi (slåmaskinen), æblekrigens forhistorie, mælk og magt, fiskeskind og brune alger etc. etc., og om landbrugshistorien overhovedet har en fremtid. Bidraget om landbrugshistoriens fremtid er for øvrigt det eneste, der er skrevet af en ikke-nordmand, nemlig af Erik Helmer Pedersen fra Københavns Universitets Institut for Økonomisk Historie.

Der er nok ingen tvivl om, at landbrugshistorien, som hovedparten af bidragene i festskriftet koncentrerer sig om, har en fremtid, når man som i disse artikler er villig til at sætte spørgsmålstegn ved traditionerne og omfortolke historiske forløb ud fra en tese om aktørernes rationelle selvinteresse både under omstillingsprocesserne fra begyndelsen af 1800-tallet og i det korporativt prægede samspil mellem statsmagt og landbrugsorganisationer fra 1890'erne og frem.

Norge er derfor heldig med, at landet på trods af, at det faktisk ikke har noget jordbrug, har en jordbrugshøjskole (Stein Tveite citeret efter hukkommelsen), hvor Tveite er professor i økonomisk historie. Resultatet er – for festskriftet såvel som i almindelighed – ikke kedeligt.

Poul Thestrup

Jørgen Hæstrup: Vildnis og »Grundtvigsplan«. Om finansieringen af modstandsbevægelsen. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 125. Odense Universitetsforlag. 1990. 107 s., ill. Kr. 98.

Grundlæggeren af Besættelsestidens historieforskning i Danmark, Jørgen Hæstrup, har skrevet en fin lille og yderst nyttig bog om et emne, der længe har optaget ham: Hvordan blev det vidtforenede modstandsarbejde finansieret? Spørgsmålet har han mere end forsøgt at besvare i »Hemmelig alliance« og – ikke mindst – i »... til landets bedste«. Men for at gøre opmærksom på, at emnet dermed ikke er færdigbehandlet og ikke fortjener at gå i glemmebogen, har Hæstrup nu sammenfattet sine hidtidige forskningsresultater (og føjet et nyt til) i »Vildnis og Grundtvigsplan«. Bogen falder i to lige store dele, hvoraf den første behandler det kilde-mæssige vildnis, der forhindrer en fuldgyltig beskrivelse af modstandsarbejdets finansiering. Den

anden, »Grundtvigsplanen«, er en beskrivelse af den engelske faldskærmsorganisation SOE's udgifter, og hvorledes de blev udredet og tilbagebetalt af den danske stat i 1948.

I et så gennemorganiseret og gennemadministreret land som Danmark er vi vant til, at stort set alt kan dokumenteres. Fra mit daglige arbejde på Rigsarkivet ved jeg, at det endda meget ofte er tilfældet, blot man søger tilstrækkelig ihærdigt tilstrækkelig længe. Hvad er da Hæstrups problem? De spredte, tilfældige eller helt tavse kilder.

Det er indlysende, at modstandsarbejdet fandt sted og lige så indlysende, at det blev finansieret, endda så effektivt, at det kunne ekspandere fra sensommeren 1943. Modstandsarbejdet var frivilligt og ulønnet. Den, der gik ind i arbejdet, måtte selv bære omkostninger og risiko. »Konstateringen heraf er så banal, som den er nødvendig«, følger Hæstrup til i den venlige, men alligevel insisterende tone, hvormed han bogen igennem vejleder sin læser. I længden kunne aktiviteterne ikke betales af egen lomme, der måtte skaffes rigelige, jævnt tilflydende pengemidler udefra. Man behøver blot at tænke på så kapitalkrævende projekter som den illegale presse og redningsaktionen for de danske jøder. Og disse midler skaffedes i stor udstrækning til veje, indsamlet gennem organisationer som f.eks. Ringen, den Almindelige Danske Lægeforening, Dansk Arbejdsgiverforening, bragt til veje af enkeltpersoner som grosserer Daell, A. P. Møller, T. K. Thomsen og kanaliseret gennem ad hoc fonde som Hjælpefonden af 17. februar 1943 og fonden af 1944 for sociale og humanitære formål. I kraft af mere end gensidig tillid mellem departementscheferne H. H. Koch, Socialministeriet, og Einar Dige, Finansministeriet, lempedes adskillige millioner af statens kroner illegalt over i disse to fonde og dermed videre mod mere eller mindre ukendte mål. Meget store pengebeløb skiftede ejermænd rundt om i landet, enten helt uden kvittering eller med en lille lap papir med ulæselig underskrift som accept af modtagelsen.

Hæstrup afdækker, hvad der trods alle mangler i viden om detailforhold lader sig afdække af tidens og bevægelsens vilkår, hovedsagelig i form af henvisninger til og citater fra egne eller andres værker, kortfattet og yderst nyttigt.

Med »Grundtvigsplanen« er fundamentet mere solidt takket være et afsluttet regnskab over SOE's udgifter, som det fremstår i daværende finansminister H. C. Hansens fortrolige brev til Landstingets finansudvalg fra september 1945 og takket være materiale hertil i Hermann Dedichens privatarkiv – indsamlet af Hæstrup. Planen, der havde sit navn fra et kodesystem, hvori salmedigterens navn indgik, kan tilfredsstillende alle forventninger om skæg og blå briller på et højt og effektivt niveau: Et rederi med 4 skibe som dække for finansielle transaktioner, pengeudbetalinger med en telefonbog som kode og en svensk cykelhandler som mellem-

mand er kun nogle af ingredienserne i planens realisering.

De engelske faldskærmsagenters virksomhed til støtte for den danske modstandsbevægelse finansieredes af den engelske stat i begyndelsen ved, at de medbragte danske kroner, senere ved salg af indsmuglede diamanter og endelig ved, at danske bidragydere i Stockholm eller London fra årsskiftet 1941–42 skaffede pengemidler til veje i danske kroner mod løfte om at få beløbet krediteret i engelske pund sterling til fri disposition efter krigen. Frem til sin arrestation i april 1944 udbetalte landsretssagfører Per Federspiel som SOE's »pay master« op til 100.000 kr. om måneden til Flemming B. Muus og dennes faldskærmsfolk i Jylland og på Fyn, Ole Geisler og Peter Carlsen. Endvidere gik der store beløb til bl.a. Frit Danmark og Studenternes Efterretningstjeneste.

Fra efteråret 1943 førte underhåndsförhandlinger mellem departementscheferne Koch og Dige som nævnt til, at op imod 50 millioner kr. vandrede fra statskassen over i illegale kasser, dels til sociale og humanitære formål som Røde Kors pakker til KZ-fanger, kontant hjælp til familier i økonomisk nød p.g.a. modstandsarbejde, dels til etablering af det storstilede hjælpekorps, der fra slutningen af 1944 bragte fanger hjem fra Tyskland, og endelig direkte til modstandsbevægelsen via militære kanaler. De anselige statsmidler betød, at de direkte SOE-udgifter efter krigen kunne opgøres til lidt over 6,5 millioner kr., et selv efter datidens målestok forbløffende beskedent beløb. Hæstrups pointe er da også, at der slet ikke er nogen proportion mellem pengegælden og taknemmelighedsgælden til englænderne. Og at vi med passende mellemrum bør mindes om dette forhold. Måske et skjult hib til den materialistiske historieopfattelse?

Jeg har haft stor fornøjelse af Hæstrups lille bog, velskrevet som sædvanlig og nyttig p.g.a. sine mange litteraturhenvisninger. Forfatteren mestrer jo sit stof i en sådan grad, at navne og hændelser omtales med stor selvfølgelighed. Tanken har heller ikke været at levere en begynderbog, men for eftertiden at fastholde det irriterende (og icite-rende) faktum, at vildnisset stadig trænger til en kærlig historikerhånd. Modellen kunne passende være Hæstrups udredning af Grundtvigsplanen.

Hans Sode-Madsen

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Kommunearkiver: Høng, 1987; Skøvinge, 1987; Karlebo, 1988; Fakse, 1989; Allinge-Gudhjem, 1989; Rønne, 1989; Fuglebjerg, 1989; Sakskøbing, 1990. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Skolearkiver: Stenlille, 1986; Asminde-Grønholt, 1987; Allinge. Gudhjem, 1987.

Oversigt over Københavns kommunes arkivalier 1858–1908 i Københavns stadsarkiv, 1988.

Der bruges mange ressourcer på at udarbejde og udgive arkivregistraturer. Man kommer ikke uden om at udarbejde registraturerne for at kunne finde rundt i samlingerne; men er det også nødvendigt at mangfoldiggøre dem til udgivelse? Enhver registratur er forældet, når den udkommer, og især må det gælde kommuneregistraturerne, der fortegner nyt materiale, hvoraf kun en del er nået til arkiverne endnu. Ville det så ikke være bedre at lade være og så ved forespørgsler sende den interesserede forsker en ajourført maskinskrivet registratur?

Det kræver imidlertid som minimum en fortegnelse over, hvilke enkeltarkiver, der findes i Danmarks arkiver, ikke kun de statslige arkiver, men også stadsarkiver og lokalhistoriske arkiver. Det burde være en selvskreven opgave for Rigsarkivet at opstille en generel registratur for alle arkivfunds i Danmark i en database tilgængelig via terminal eller på diskette.

Men da dette indtil videre er fremtidsmusik – hvad indeholder så disse kommunalarkivregistraturer fra 1986–90?

Kommunearkivregistraturerne fra Landsarkivet for Sjælland indeholder kommunearkivets indhold opstillet efter den i 1988 udgivne modelregistratur, samt en kortfattet indledning, der giver for størstedelen generelle oplysninger om kommunernes historie 1869–70, mens kommunernes individuelle historie beskrives på 1–2 sider. Ikke engang i litteraturfortegnelsen er der plads til henvisninger til byhistorier o.lign. Det er tydeligvis samlebandsregistraturer, og, som det fremgår af indledningen, udarbejdet af yngre kandidater eller stud. mag.'er under tilsyn af en arkivar ved landsarkivet. Der er ingen redegørelse for den pågældende kommunes administrationshistorie – om der har været tale om central eller decentral postmodtagelse o.lign. forhold, der ville have givet en større forståelse for, hvad der kunne forventes at mangle i den foreliggende registratur – for mangler er der sandsynligvis, fordi kommunen ikke har ønsket at aflevere alt arkivmateriale til landsarkivet indtil 1970. En bare kortfattet redegørelse for forholdene omkring afleveringen havde været ønskelig.

Mens Landsarkivet for Sjællands kommunearkivregistraturer følger en allerede fastlagt rækkefølge, der ligger uden for den, kommunen selv måtte have benyttet, går oversigten over Københavns kommunes arkivalier 1858–1908 ud fra den københavnske magistratsopdeling og herunder den københavnske kommunalkalender – en rækkefølge, som letter den kommunale administrations brug af registraturen, og som også må siges at være bedre i overensstemmelse med proveniensprincippet. De enkelte afdelinger og institutioner under magistratsafdelingerne og deres funktioner perio-

den igennem er beskrevet, og det kombineret med et sagsregister gør det muligt at finde frem til, hvor et bestemt emne skal søges. Det beskedne udstyr til trods er registraturen mere gennemarbejdet og brugbar end de sjællandske kommunearkivregistraturer.

Ud over de nævnte kommunearkivregistraturer har Landsarkivet for Sjælland udgivet særskilte registraturer over skolearkiver i kommunerne efter et af landsarkivet udarbejdet registratursystem for skolearkiver. Det er en udmærket idé således at vedtage en fast registreringsrækkefølge for det skolehistoriske materiale, og den viste model kan med fordel anvendes andetsteds. Også her er der tale om samlebandsregistrering, uden at der er anvendt tid på at udarbejde oversigter over skolevæsenets udvikling i de enkelte kommuner med den deraf følgende risiko for, at registraturen kan være mangelfuld. Skal det overlades til det lokalhistoriske arkiv på stedet at finde ud af det?

Birgitte Dedenroth-Schou

Jacob Aall Hofman (Bang): Odense amt beskrevet 1843, bd. 1 udgivet med indledning og kommentarer af Finn Stendal Pedersen, Historisk Samfund for Fyns Stift, 1990, 314 s., ill. Kr. 226.

Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser hører sammen med Tabelkommissionens tidlige landbrugsstatistik til blandt de væsentligste kilder til belysning af forholdene i det danske landbosamfund fra 1820'erne til 1840'erne. Mens der tilsyneladende ikke er nogen, der har lyst til at genudgive de i samtiden publicerede resultater af de første areal- og kreaturtællinger – som i hvert fald ikke er lettere at få fat på, genudgiver man nu amtsbeskrivelserne. Historisk Samfund for Fyns Stift har her i 1990 udsendt første halvdel af beskrivelsen af Odense amt. I 1991 skal følge anden halvdel og i 1992 beskrivelsen for Svendborg Amt.

Når man genudgiver amtsbeskrivelserne, men ikke den samtidige landbrugsstatistik, er begrundelsen formentlig, at der skønnes at være et lokalhistorisk marked for amtsbeskrivelserne. Det er derfor væsentligt, at det i Odense amt bd. 1 loves, at der i bd. 2 vil følge person, sted og sagregistre. Sådanne registre findes nemlig ikke i originaludgaven.

Udgivelsesprincipper kan altid diskuteres. Her er det valgt at gengive teksten i en lettere moderniseret sprogdragt, men uden andre tekstnoter end de oprindelige. Ordforklaringer og realcommentarer er anført alfabetisk bagest i bogen (34 sider). Dette medfører, at udgiverens realkommentarer ikke tynger teksten; men samtidig kan det være lidt omstændeligt at finde de oplysninger, man har

brug for. Et eksempel: på side 210 står anført: »Nogle år senere forskrev min fader mergelgravere fra Provstiet, og var disse de første, som bragte mergelens anvendelse i gang på Sletten«. Det er klart ud fra sammenhængen, at ordet »provsti« her ikke kan betyde, hvad det normalt betyder på dansk. Slår man op i ordlisten bagest finder man imidlertid ikke »Provstiet« som opslagsord. Derimod er anført »Provstirug. Se rug«, og hvis man under rug går ind under underbegrebet »provstirug«, finder man oplysningen: »en afart af almindelig vinterrug. Den har sit navn efter landskabet Provstiet i det nordøstlige Holsten«.

Indledningen falder i to dele. Først markeres det kort, hvordan bogen kan bruges til at få et billede af det fynske landbosamfund i den periode, hvor landboreformerne slog igennem, i stedet for at stirre sig blind på 1788 som det magiske år. Herefter følger et ti gange så langt afsnit om forfatteren Jacob Aall Hofman (Bang) og de sammenhænge, hvori han optrådte. Det sidste er selvfølgelig også væsentligt, men de problemstillinger, der skitseres i den første del af indledningen er egentligt mere interessante og kunne godt have været behandlet udførligere.

I originaludgaven er der næsten ingen illustrationer. Her i genudgivelsen er der – som tiden kræver – mange samtidige billeder. De falder stort set i tre grupper: billeder af godsers hovedbygninger, billeder af landbrugsplanter og billeder af landbrugsredskaber. De to sidste grupper af illustrationer har klart deres berettigelse i bogens tekst, hvorimod de mange billeder af hovedbygninger hovedsagelig synes at være kommet med, fordi afsnittene om »jordernes beskaffenhed« etc. skulle forsynes med illustrationer. En illustration, som anmelderen savner, er Mansa's to Fynskort fra 1840. I stedet får vi et moderne kort over ejerlavsgrensene i Odense amt ved 1820 hentet i Atlas over Danmarks administrative indledning efter 1660.

Hvad man fæstner sig ved i selve teksten, afhænger naturligvis af læserens synsvinkel. Nogen vil fæstne sig ved almene udsagn af typen: »De fynske piger vise sig ej gerne uden med en paraply i hånden, der spændes ud såvel i blæst og solskin som i regn«. Andre vil fæstne sig ved Hofman (Bang)'s beskrivelse af, hvordan nogle af de nye selvejerbønder udparcellerer dele af deres jord i helt uacceptabelt små stykker og med en pæn fortjeneste skabte et afhængigt landproletariat, også for at have billig og lokalt tilgængelig arbejdskraft. Det er muligt, at 1788-reformen var grundlaget for den danske bondes friheds-ideologi. En ligheds-ideologi kom der ikke umiddelbart ud af det.

Alt dette skal dog ikke på nogen måde forklejne, at det er prisværdigt, at udgiveren har påtaget sig denne opgave, hvorved en guldgrube af oplysninger om Odense amt i 1840'erne nu bliver mere almindeligt tilgængelige, både til brug i lokal sammenhæng og til brug ved sammenligning mellem

landsdelene. For det sidste formål er det væsentligt, at alle Landhusholdningsskabets amtsbeskrivelser er bygget op over samme »spørgeskema« fra 1820. De enkelte forfattere har derfor haft en fælles ramme for deres amtsbeskrivelse. Til lokalhistorisk brug må vi vente spændt til næste år på anden halvdel og specielt registrene.

Poul Thestrup

Hans Chr. Johansen og Poul Thestrup: Odenseejendomme før 1884. Arkivvejledning til ejendoms historie. Landsarkivet for Fyn 1989. 200 s. 2 kort. Kr. 85.

Udvendig en smuk og gedigen bog med en af byens ældste og prægtigste ejendomme afbildet på omslaget. Indvendig ligner den en køreplan. Den er ligeså kedelig som en køreplan, lige så nyttig som en køreplan, den er faktisk en køreplan. Ikke en køreplan, der viser togenes kørsel fra sted til sted, men en plan, gennem hvilken man kan følge Odenses ejendomme næsten fra år til år tilbage i tiden.

Bogen tilhører en publikationstype, der også – oftest under den ucharmerende betegnelse *jævnføringsregister* – er fremstillet for andre danske købstæder, men ikke før for så stor en by som Odense og vist heller ikke før ved hjælp af edb. Dette sidste er naturligvis oplagt, når man skal styre og koordinere så vældig mange tal og data, som der her er tale om. Det er Hans Chr. Johansen, der i forbindelse med arbejdet på værket om Odense bys historie har tilvejebragt de mange ejendomsdata, mens Poul Thestrup har foretaget omformningen til læselige tabeller. Indledningen, der giver en kortfattet gennemgang af bebyggelsesudviklingen 1787–1884, en oversigt over nummersystemerne og et eksempel på deres anvendelse, har forfatterne delt imellem sig.

Hovedprincippet for disse ejendomsregistre er, at man for hver enkelt ejendom gennem et tabelsystem får at vide, under hvilke numre ejendommen skal søges i arkivmateriale med systematiske oplysninger om ejendomsforhold og bygninger i den pågældende by. Standardmaterialet er her brandforsikringsarkivalier og grundtakster (til ejendomsbeskatning). Ved dette Odenseregister har man udvidet det arkivalske grundlag ganske betydeligt, idet der også henvises til folketællinger, bygningsafgiftsprotokoller, realregistre til skøde- og panteprotokoller, hussøgningsprotokoller og enkelte skatteregnskaber. Det er en betragtelig landvinding. Ud over ejernavne og bygningsbeskrivelser får man herigennem tilgang til oplysninger om ejernes økonomi, husstandenes størrelse og sammensætning mm. I indledningen gives en udførlig oversigt over de arkivalier, tabelhenvisningerne kan anvendes på.

Anmeldelser

Et stort plus både for dem, der har udarbejdet tabelsystemet, og dem, der skal benytte det, er det, at ejendommene har haft de samme gennemgående numre i lange perioder. Dvs. at Odense bys ejendomme kan identificeres ved relativt få numre. Helt præcist 7 nummersystemer dækker tiden fra slutningen af det 17. århundrede til nu: en grundtakstnummerering, tre sæt brandforsikringsnumre, to gadenummersystemer og endelig den moderne matrikulering, der var etableret i 1882, og som stadig er gældende. Hovedtabellen, »jævnførelsesregistret«, giver indgang fra matrikelnumre til de ældre nummersystemer. Normalt vil man følge en ejendom bagud i tiden. Men for det tilfælde, at man kun kender et af de ældre numre på en ejendom, er bogen også forsynet med tabeller, der leder fra de ældre systemer frem til matrikelnummeret. Virkelig helgarderet!

Men de to »talstærke« forfattere har i deres jongleren med tallene på et enkelt punkt været lidt for abstrakte. De har givet nummersystemerne nogle besynderlige navne. Grundtakstnumrene, der med udgangspunkt i grundtakseringen i 1682 var i brug til og med den første brandtaksation i 1761, kaldes således »1761-forsikringsnumre«, og brandtaksationsnumrene fra 1781, der er anvendt helt frem til 1857, har fået betegnelsen »1851-forsikringsnumre«. Forklaringen herpå er angiveligt, at en betegnelse efter et nummersystems sidste anvendelsesår skulle være en fordel for den oftest bagud arbejdende benytter. Men forklaringen virker kunstig. Dels er princippet ikke gennemført – »1867-forsikringsnumre« burde så have heddet »1877-forsikringsnumre« – dels forekommer det undervurderende over for brugerne, og skulle det end være til hjælp for nogle få, kan det ikke betyde ret meget en så forvirrende ombenævnelse af veletablerede betegnelser. Odense er ikke alene i Verden!

Og mens vi er ved kritikken, skal det nævnes, at indledningen ikke er fri for meningsforstyrende trykfejl. »1861« på side 18 skal første gang være 1872 og anden gang 1867. Lov om købstædernes kommunale beskatning er på samme side blevet til »købstadloven«, og i vejledningen om ejerforhold (s. 20) er der lidt kludder. Det er dog småting, der ikke kan røkke ved hovedindtrykket af bogen: et uvurderligt hjælpemiddel både for den, der søger information om en enkelt ejendom, og for den, der på et bredere plan vil studere byens fysiske udvikling.

Harry Christensen

Otto Jonassen: Drejø – »Øen midt i verden«. Skrifter fra Svendborg & Omegns Museum bind 28, Svendborg 1989, 138 s., ill. Kr. 120.

Drejøj er en af de lidt større småøer i det sydfynske øhav og har været beboet siden oldtiden. Helt frem

til vor tid var Drejø et driftigt fisker- og bondesamfund. Fra 1950'erne og frem har øen imidlertid delt skæbne med så mange andre øsamfund i Danmark: befolkningsmæssig og erhvervmæssig tilbagegang, en selvforstærkende skrue uden ende i hvert fald indtil videre.

Hovedvægten i denne bog ligger på de gamle dage, hvorfra udvalgte emner behandles. Der bygges på tidligere trykte fremstillinger og tre erindringsmanuskripter, ligesom forfatteren har samlet en del stof ved samtaler med forskellige Drejøboere. Et stort arbejde har forfatteren også lagt i at undersøge øens ejendomshistorie og opstille ejerrekker for huse og gårde. I den anledning har han arbejdet med de ejendomshistoriske kilder i Landsarkivet for Fyn; men han synes ikke at have været opmærksom på, at der kunne findes supplerende materiale om andre emner, f.eks. skoleforhold, i Drejø kommunale arkiv, der også opbevares i landsarkivet. Det meste af det ældre arkiv er ganske vist gået tabt ved en frygtelig ildsvåde i 1942, der lagde en stor del af den gamle Drejø by i aske; men lidt er altså bevaret, også fra den efterfølgende tid frem til 1964, hvor Drejø indgik i Svendborg kommune.

Det er en smuk og velskrevet bog, der især har Drejøs befolkning som målgruppe.

Dorrit Andersen

Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen: Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680. Aalborgs historie, bd. 2. Udg. af Aalborg Kommune 1988, 387 s., ill. Kr. 210.

Limfjordsbyen, hvis vartegn er den kraftfulde Kimbrertryr, er ikke netop kendt for sin sagsmodighed. Den har – undertiden med rette – altid ført sig frem med selvfølelse. På de kanter var det derfor en naturlig tanke – efterhånden som den ene danske by efter den anden er blevet udstyret med nyskrevne og oftest monumentale byhistorier – at sådan én måtte man også have i Aalborg (som byen konsekvent betegnes i nærværende værk, uanset at retskrivningsordbogen anviser bolle-å som den korrekte stavemåde).

Det lidt forkølede påskud er, at byen i 1992 kan fejre 650-året for udstedelse af dens første privilegier. Det får så være, hvad det vil. Hovedsagen er, at magistraten følte sig foranlediget til at stille sig bag udarbejdelsen af en monumental fem-binds byhistorie, som skal ligge færdigudgivet til det skæve jubilæum i 1992. Deraf foreligger allerede bind 4 om Ålborgs industrielle miljø 1735–1940 af Henning Bender samt bind 2, som her skal omtales nærmere.

Dette bind er forfattet af Lars Tvede-Jensen, som er ansat ved Lokalhistorisk Arkiv i byen, og lektor ved Ålborg Universitetscenter Gert Poulsen,

som for nylig afgik ved en alt for tidlig død efter en langvarig og ondartet sygdom. De to forfattere har delt opgaven imellem sig, således at Tvede-Jensen dækker tiden fra Grevefejden til Christian IVs købstadsforordning 1619 (s. 12–183), mens Gert Poulsen har behandlet den resterende periode op til 1680, dvs. tiden inden renevældens store købstadsreform 1682, som vendte op og ned på mangt og meget i de danske byer (s. 184–348).

I forhold til ældre Ålborg-historier som P. C. Knudsens tre-bindsværk fra 1931–33 og Peter Riismøllers mange bidrag til byens historie, er der tale om en fuldstændig nyskrivning, som i langt højere grad end tidligere baserer sig på arkivalisk primærmateriale. Der fremlægges derfor meget nyt og interessant stof.

Udenværkerne er flotte og indbydende. Den smalle klumme efterlader en bred margin, som anvendes til mindre illustrationer og løbende marginaltitler, hvilket gør det nemt at orientere sig i teksten. Denne brydes ofte af mellemrubrikker og er i øvrigt stærkt afsnitsopdelt, ligesom så godt som hver eneste side prydes af et rigt og smukt udført illustrationsmateriale såvel i sort-hvid som i farver.

Blot er det en skam, at illustrationsmaterialets brugsværdi nedsættes væsentligt af den unødigt indviklede facon, som er anvendt til angivelse af ophavsituationen. I stedet for ved hver illustration at anføre de nødvendige ophavsdata har man nemlig valgt at samle disse i en billedfortegnelse (s. 379–80). Men den er til gengæld ordnet efter billedernes oprindelsessteder og indeholder langt fra alle nødvendige oplysninger, hvorfor den er besværlig at anvende. Eksempelvis fremgår det ikke af fortegnelsen, hvad det meget smukke farvefoto s. 10–11 egentlig forestiller. Det må desuden bero på en fejl, at det lille farvefoto s. 28 af Axel Iuul til Villestrup i fortegnelsen angives at tilhøre Vincentz Iuul, Ravnholt. Denne fynske herregård ejes af hofjægermester Ove Sehestedt Iuul, mens Vincentz Iuul bebor herregården Villestrup ved Arden.

Mens vi er ved udenværkerne, bør det også nævnes, at litteraturlisten er præget af for meget sløseri. Det finder udtryk i alt for mange trykfejl og en konsekvent udeladelse af udgivelsessted for bøger og sidetal for artikler. Nok bør Peter Riismøllers mange bidrag til byens historie opregnes udførligt; men der er nu alligevel ingen grund til at medtage hans »Aalborg. Historie og Hverdag« fra 1942 hele to gange, og et tidsskrift ved navn »Samlinger til Jysk Historie og Torp« har mig bekendt aldrig eksisteret. En anelse mere omhu havde med andre ord været på sin plads.

Det samme gælder med hensyn til fortegnelsen over »Utryktre kilder« (som der står i overskriften), hvor der er gået grundigt kludder i brugen af de forskellige skriftstørrelser, som skulle angive arkivtilhørsforhold. Det virker desuden hel ualmindelig kinesisk, at der i noterne eksempelvis anføres en arkivhenvisning, der lyder LAN.D 1–5, hvor-

efter man må om i kildefortegnelsen for at se, at denne kode dækker over en registrant i Ålborg Rådstuearkiv. Hvorfor skal det dog gøres så indviklet? Det gælder i det hele taget, at værket i beklagelig høj grad er præget af sjusket korrekturlæsning. Især i værkets første del kan der på næsten hver eneste side findes retskrivningsfejl, som ikke alle kan henføres under kategorien trykfejl. Tvede-Jensen havde stået sig ved at lade en anden gennemgå manuskriptet kritisk inden trykning. Den jævne strøm af sproglige bommerter afleder i alt for høj grad læserens opmærksomhed fra indholdet, og det er ærgerligt.

I værkets første del skildres de fremgangsrige år fra reformationen til købstadsforordningen 1619. Tvede-Jensen lægger ud med en livfuld skildring af Grevefejdens ødelæggelser og går derfra videre med en god og oplysende beskrivelse af byens stærke fysiske udvikling i løbet af 1500-årene. Derefter følger en redegørelse for det befolkningsmæssige og økonomiske forløb, udviklingen af byens institutioner og endelig et afsnit om kultur og hverdagsliv, hvorefter det hele afrundes med en status 1619.

Kun det topografiske afsnit, som illustreres med meget fine kort og grundplaner, og stykket om hverdagslivet, som rummer en levende skildring af en lokal heksebandes huseren, er ubetinget vellykkede. Det samme kan desværre ikke siges om de øvrige afsnit, og det kan ikke udelukkende tilskrives et spinkelt kildemateriale. Det skyldes også, at forfatterens faglige forudsætninger endnu er for snævre. Hans referenceramme til den almindelige sociale og økonomiske historie og til den parallelle udvikling i andre købstæder virker alt for løs – med det resultat, at den ålborgensiske udvikling, som han tegner, i for høj grad udspilles i et tomrum.

Det er således kendetegnende, at han end ikke har anvendt det relevante bind af Dansk social historie eller andre moderne købstadshistorier (som derfor heller ikke findes i litteraturlisten), men lader sig nøje med et af ham selv forfattet mindre symposiebidrag om en økonomisk tre-sektormodel, som han idelig henviser til i noterne. Hvor udførligt dette bidrag end måtte være, kan det slet ikke bære den dokumentationsbyrde, som her tillægges det. Resultatet bliver derfor, at store dele af fremstillingen kommer til at fremstå som en rad af postulat og uklarheder, der undertiden garneres med rene selvfølgeligheder – som når det s. 78 anføres, at når »silden udeblev, kunne det medføre alvorlige økonomiske problemer for alle dem, der var afhængige af fangst og eksport«.

Det forenkler heller ikke sagen, at Tvede-Jensen udstyrer Ålborg med et embede, hvis lige ikke fandtes i andre danske købstæder. Det drejer sig om en »bøgemester«, som ved nærmere eftersyn blot viser sig at være byens kæmner. Dennes regnskaber betegnedes i det samtidige regnskabsmateriale »bøgemesterregnskab«, og deraf har forfatteren afledt navnet. Imidlertid er der vel bare

tale om en ældre stavemåde for bygmesterregnskaber, og det angiver blot, at byens bygninger var kæmnerens vigtigste ansvarsområde. Det er derfor ganske overflødig – som forfatteren gør s. 115 – at henføre denne særlige betegnelse til tysk påvirkning. Og under alle omstændigheder er det ved siden af at introducere en helt ny betegnelse for det velkendte kæmnerembede. At det alligevel sker, er blot et konkret udtryk for forfatterens manglende fortrolighed med den periode, han behandler.

Trods enkelte perler kan værkets første halvdel derfor desværre ikke karakteriseres som vellykket. Man må beundre den uforfærdethed, hvormed forfatteren har gravet løs i arkiverne, og den frejdighed, hvormed han fremsætter sine postulater. Men man må samtidig beklage hans endnu for store usikkerhed over for perioden i almindelighed og hans svigtende kendskab til den elementære faglitteratur. Det forlener hans fremstilling med et let amatøragtigt præg og efterlader hans konklusion s. 183 frit svævende i luften.

I modsætning dertil er anden del forfattet af en solid historisk håndværker, som kendte sin periode og havde sin referenceramme i orden. Også her tages udgangspunkt i en krigerisk begivenhed – nemlig Kejserkrigen – som havde tunge følger for Ålborg. Derefter følger et afsnit om borgerskabets politik på landsplan 1629–80 (s. 192–210). Herunder behandles den jyske borgerbevægelse 1629, hvori Ålborgs borgmester Hans Sørensen spillede en fremtrædende, men tvetydig rolle. Der fremlægges i denne forbindelse en tolkning, som på flere punkter afviger fra den, Rudi Thomsen i sin tid fremførte i *Historisk Tidsskrift* (1944–46); men stadigvæk karakteriseres borgerrøret som radikalt i sit anslag. Man kan i den forbindelse godt ærgre sig over, at Poulsen ikke nåede at stifte bekendtskab med Leon Jespersens artikel i *Historie* (1987), hvori han fremlagde en opsigtsvækkende ny tolkning af hele 1629-røret på grundlag af et nyfund af den autentiske Ry-resolution. Det ville utvivlsomt have ændret Poulsens tolkning på flere punkter.

Derefter følger (s. 211–72) veldokumenterede redegørelser for befolkningstrenden og den økonomiske udvikling, hvor der drages fuld nytte af det nu langt rigere kildemateriale. Disse afsnit indeholder en rigdom af talserier, som også har interesse uden for Ålborgs bygrænse. Meget er resultat af primære analyser, og det hele underbygger forfatterens pointe, som er, at Ålborg på grund af den hastigt voksende Norgeshandel i sidste halvdel af 1600-tallet undgik at dele skæbne med flertallet af danske købstæder, men tværtimod bevarede sin økonomiske fremdrift, hvor andre byer langsomt sygnede hen.

Efter et par afsnit om håndværkerne, lavene og fattigforsorgen (s. 273–325) rundes der af med et kapitel om tro og moral (s. 326–46), som elegant er disponeret efter De ti Bud. Her finder vi endnu et par heksehistorier, derunder en af de sidste hekse-

processer, som gennemførtes i Danmark, nemlig sagen i 1670 mod Dorte Christensdatter. Det hele afrundes med en kortfattet status 1680 (s. 347–48), hvor trådene håndfast samles.

Poulsens afsnit fremtræder som et velgennemtænkt hele, der når godt omkring i stoffet. Kun for så vidt angår de hastigt skiftende rekrutteringsmønstre til byens magistrat, må vi lade os nøje med spredte hentydninger, hvor en systematisk undersøgelse nok havde været på sin plads – ikke mindst i betragtning af, at perioden var en opbrudstid for de gamle bystyrelser. Det ville have åbnet mulighed for direkte sammenligning med rekrutteringsmønstrene, som vi nu kender dem fra flere andre købstæder.

Som helhed er der meget at hente i dette bind af Ålborgs historie, selv om det på grund af forfatterens forskellige forudsætninger fremtræder noget uegalt, og uanset at en måske for kort afleveringsfrist har givet anledning til en hel del kedelige skønhedspletter. Alligevel er det kun rimeligt at ønske byen tillykke med resultatet og dermed byde Ålborg velkommen i den støt voksende klub af danske byer, som kan fremvise en præsentabel og samtidig velfunderet byhistorie.

Knud J. V. Jespersen

Fussingø. Udg. af Randers Amts Historiske Samfund. Redigeret af Frits Nicolaisen under medvirken af Palle Schødt Rasmussen. 1989. 184 s., ill. Kr. 152.

Godset Fussingø ved Randers ejes i dag af staten og administreres af Skov- og Naturstyrelsen. Bygningerne er i fysisk forstand næsten tomme, men både disse, parken og ruinen af den gamle borg er sprængfyldt af historie. Randers Amts Historiske Samfund har taget det gode initiativ at samle en stor mosaik om godset, som derved pustes til live. Bogen er særdeles smuk at skue. Der er grund til at fremhæve de stemningsfulde fotografier af fotograf Kirsten Nijkamp samt et harmonisk lay-out ved redaktøren.

Af ti forfattere, som fagligt eller personligt har et godt øje til stedet, føres man rundt om og ind i godsets bygninger gennem 400 år. De første artikler omhandler bygningerne, arkæologisk og historisk. Dernæst følger afsnit om bl.a. godsdriften, ejerne af slægterne Scheel og Plessen samt livet på og ved godset.

Det begynder med adelsmanden Albret Skeels herreborg fra 1550'erne, som Chr. Ludvig Scheel von Plessen (1741–1801) i 1793 nedrev og erstattede med den klassicistiske hovedbygning, som endnu står. Inger Marie Hyldgård gør status over borgruinens udgravning i 1951 og sammenholder resultaterne med den tidligere forskning i Fussingø's bygningshistorie og forsøgene på rekonstruk-

tion. Da Scheel von Plessen mest opholdt sig i København eller på sine sjællandske godser Selsø og Lindholm, blev Fussingø efterhånden reduceret til produktionssted og sæsonbolig. N.J. Israelsen ser bl.a. dette som baggrunden for nedrivningen af det gammeldags herskabsdomicil og opførelsen af det moderne landsted, hvis forbillede muligvis har været det lidt ældre Bernstorff slot ved København. Det har været kendt, at en del materialer blev genanvendt fra det gamle hus, men hvilke og hvor er nu kortlagt af Nikolai Hyllestad gennem opmålinger og fagkyndig bygningsundersøgelse. Meget solgte man på auktion, men bjælker, ruder, jernlåse og frem for alt ovne blev brugt igen. Ovnene er bogstavelig talt et kapitel for sig. Ebbe Johannsen har begået en fin lille artikel om de gamle og nyere ovne, som endnu findes på stedet, og kaster undervejs lys over både industriens og stilens udvikling.

Forudsætningen for ejernes bygningsmæssige udfoldelser var naturligvis godsets drift. Den præsenteres af Heino Wessel Hansen i nogle lange linier, men med hovedvægt på den reformvenlige og dynamiske Scheel von Plessen i slutningen af 1700tallet. Forfatteren kommer godt rundt i sit emne, får behandlet spørgsmål om bøndernes holdninger og kæder, som rimeligt er, de jyske og sjællandske reformer sammen.

Resten af bogen handler meget afveklende om stedets mennesker. Der er rækken af berømte ejere, som portrætteres positivt og hengivent af N. Thyge Jensen. Der spares ikke på de rosende ord om den sidste ejer, der som tysk statsborger fik godset konfiskeret af den danske stat efter 2. verdenskrig. Redaktionen har åbenbart for balancens skyld indskudt et nøgternt efterskrift om retsgrundlaget for de stadig følsomme begivenheder. Den sidste af slægten, som har oplevet Fussingø beboet, er Elisabeth Grevinde Stolberg; hendes erindringsbilleder har et fascinerende præg af vemod, som naturligvis leder tilbage til begivenhederne efter krigen. Tilværelsen på godset er desuden belyst ved erindringer fra en godsforvalterdatter og en husjomfru, bearbejdet af Lise Andersen. Endelig møder vi i en artikel af Jens Jensen malerfamilien Thrane fra 1600tallet, som nød godt af det beskyttende gods og dets bestillinger.

Det meste af bogen handler om den skinbarlige, dokumenterede virkelighed, så meget at det samme af og til kan findes i mere end en artikel. Derfor er det særdeles forfriskende, at bogens redaktør i en perle af en artikel viser, hvilke romantiske drømme Fussingø har kaldt frem hos forfatterne i forrige århundrede.

Nogle småting som en samlet ejerliste og et register savnes, men i øvrigt er det en dejlig bog, som ovenstående forhåbentlig har ladet forstå.

Margit Mogensen

Da de 10 blev til 1 – sognerådsarbejdet set med sognerådsmedlemmernes øjne. Red. af Kim Furdal. Kolding Stadsarkiv 1989. 131 s. , ill.

Som et projekt, iværksat af Kolding Stadsarkiv med beskæftigelsesstøtte, foretog man i 1987–88 en række interviews med tidligere medlemmer af sognerådene i de ni landkommuner, der i forbindelse med den store kommunesammenlægning i 1970 indgik i Kolding kommune. Ideen er god, men kunne nok med fordel være ført ud i livet på et tidligere tidspunkt. Det sognerådsarbejde, det handlede om, lå rundt regnet 20 til 40 år tilbage i tiden, så meget kan være glemt, og mange, der kunne have husket, er allerede borte. Men alligevel har man fundet ikke mindre end 43 af de gamle »sognerødder«, og de har kunnet fortælle slet ikke så lidt.

Interviewene foreligger på bånd; men lyd bånd bliver ikke af sig selv til en bog. Der er foretaget en kraftig udvælgelse – kun halvdelen af interviewene er benyttet – og en kraftig redaktion. For at gøre stoffet sammenhængende og bogen læselig er de benyttede bidrag klippet op og fordelt på en række emneorienterede kapitler: Livsførløb, Gårdejerne fortæller, Det mangeartede sogn, Industri og udstykning i 1960'erne og Kommunesammenlægningen. Hver med en indledende tekst ved redaktøren. En udmærket løsning; men emnefordelingen kunne have været foretaget anderledes, og der kunne være klippet tættere. Som det ses, har ikke alle kapitlerne lige meget at gøre med sognerådsarbejdet.

Men man får bestemt noget at vide. Gamle »sognekonger« var de, mange af de interviewede, og de havde siddet midt i det kommunale system, hvis de da ikke ligefrem havde siddet på det. Flere af dem siger »jeg« og ikke »vi« om kommunen. Stoltheden over egne landvindinger træder også frem. Med slutninger fra interviewene til datidens kommunale virkelighed, skal man givetvis være forsigtig. Et afbalanceret billede giver det ikke, det som disse mænd og én kvinde husker, men på den anden side tør man nok gå ud fra, at det var nogle af kernepunkterne i den sognekommunale politik.

Næsten alle var enige om, at partipolitik var der ikke i kommunerne. Man snakkede sig til rette om tingene, afstemninger var meget sjældent kost. Men naturligvis var der politik i arbejdet, forstået som spillet om magten og fordelene. En pudsig modsætning kan man se mellem to »forstadskommuner« til Kolding. I den ene ville bønderne bevare magten og førte derfor en restriktiv linie over for tilflyttere. I en anden satte man økonomien over magten og udstykkede på livet løs for at få gode skatteydere til kommunen. Man sparede i skat, men mistede bondeflertallet.

Et træk, der går igen i mange variationer, er, at det gjaldt om at komme så billigt om ved tingene som muligt. På andres bekostning forstår sig. Fat-

Anmeldelser

tige arbejdsfolk, der let kunne falde kommunen til byrde, pressede men gerne bort. De svedne sognerødder snørede amt og stat med stor fornøjelse, når de kunne komme af sted med det. Hellere en lærer for meget end en for lidt; staten betalte næsten det hele. Havde staten meget jord i kommunen, statsskove f.eks., kunne man være sikker på, at grundskyld og ejendomsskatter var sat helt i top.

Sparsommeligheden i administrationen træder også frem. Det var mestendels de folkevalgte selv, der drev forretningerne. Formand og kasserer trak læsset og fik nogle få tusind for besværet, der for formanden kunne andrage et par dage om ugen. Diæter var en nymodens foretælse, som man helst og oftest var foruden. Genbrug hjalp også da på økonomien: et sted anvendte man kuverterne fra de modtagne breve til den udgående korrespondance. Økonomiske tragedier kunne også forekomme, når en ikke for professionel kasserer fik utilsligtet kludder mellem rummene i tegnebogen.

Det emne, der kildemæssigt får den bedste belysning, er forspillet til kommunesammenlægningen i 1970. Afslutningen på det hele var naturligvis en begivenhed, der rev i sjælene, og som man ikke sådan glemte. Hvordan man håbede at kunne lave »storlandkommuner«, »trekantkommunen« mellem Kolding, Vejle og Fredericia, og »ottesognskommunen« i det sydlige. Og hvordan de små lokale gustne overlæg og den fæle kommunallovskommission fik det til at smuldre, så Kolding alligevel til sidst gik af med sejren. Det er en ganske fascinerende historie.

Bogen har værdis på to led. Foruden det generelt kommunalhistoriske, der ovenfor har fået vægten, også som lokalhistorie. Af begge grunde burde den få pendants i andre kanter af landet. For dem, der beskæftiger sig med administrativ og politisk historie, er udsagn fra de agerende små »guldgruber«. Og de er specielt sjældne, hvad det kommunale angår. Men det haster. Meget!

En indvending til sidst. Interviewerne har tilsyneladende kun stillet »pæne« igangsættende spørgsmål. Det hele har lidt karakter af »Det var en herlig tid«. En kritisk spørgen til nogle af de ømme punkter ville have været velgørende og givende: om de sociale konsekvenser af den påholdende politik, om moralen bag den afvisende holdning over for arbejdsfolk og andre små og skrøbelige skatteydere, om ligningsprincipperne m.m. Og endelig lidt småurt: Det var ikke 1300 sogne, der blev sammenlagt i 1970 (s. 21), men knap 1000 kommuner. De 300 var forsvundet allerede i 1960'erne. Og der var altid et ulige antal medlemmer i sognerådet (s. 11).

Harry Christensen

Verner Bruhn: *Kirkeliv i Esbjerg. Vor Frelses kirke i 100 år*. Udgivet af menighedsrådet i Vor Frelses sogn 1987. 195 s., ill.

Når det gælder Middelalderen og nyere tid indtager kirken almindeligvis en meget fremtrædende plads i de fleste byhistorier. Dette er ikke alene et udtryk for kirkens betydning, men sandelig også for kildesituationen. Når det drejer sig om de sidste 100 års byhistorie, får kirken sjældent nogen særlig opmærksomhed. Forfatterens interesser ligger hyppigt på andre områder, hvor kildematerialet fra denne periode også flyder rigeligt. I den hidtil største danske byhistorie, Odense bys historie, fylder skildringen af perioden 1868–1988 således 1932 sider, og heraf drejer kun 16 sig om kirkelige forhold.

Esbjerg har ikke nogen samlet, bindstærk byhistorie. Men alligevel er udviklingen dækket ret godt ind med mange monografier og artikler, bl.a. har lokalhistorikeren Verner Bruhn tegnet sig for adskillige. At det kirkelige liv har været en ikke uvæsentlig brik i byens nye historie, i hvert fald inden 1950, demonstrerer han i denne bog, som Fortid og Nutids læsere hermed skal gøres opmærksom på (desværre med tre års forsinkelse efter udgivelsen). Bogen indeholder mange fakta, og en del vil naturligvis mest være af lokal interesse. Af mere generel interesse er bogens skildringer af kirkelig administration, spændinger mellem kirkelige retninger – oprindelig var byens befolkning stærkt indremissionsk præget – socialt arbejde, forholdet til byens socialdemokrater samt menighedsrådsvalg og -arbejde. Forhåbentlig kan Verner Bruhns bog stimulere andre til at interessere sig for den nyeste tids kirkeliv også i byerne. Kilderne findes, bl.a. er menighedsrådene blevet gjort mere bevidste om at passe på deres arkiver, efter at de i 1986 blev gjort afleveringspligtige til landsarkiverne.

Dorrit Andersen

Tage Heunecke og Jens Møllerup: *Lærerstand på Langeland. Bidrag til Langelands lærer- og skolehistorie*. Rudkøbing lokalhistoriske Arkiv, 1989, 389 s., ill. Kr. 200.

Grundtvigs forgænger som huslærer på Egeløkke var en charmør og lykkejæger, der fordrejede hovedet på fruens halvgamle søster for at få fat på hendes penge... Sådanne kontante karakteristikker er der ikke få af i dette imponerende langlandske opslagsværk, der er stoppet med data om lærere og skoler. Langelands Lærerkreds opfordrede i 1977 to ansete lokalhistorikere blandt medlemmerne til at skrive en bog om de langlandske lærere og skoler, og siden har Heunecke og Møllerup med flid og omhu gennempløjet litteraturen, gravet i

arkiverne og udspurgt folk. Bl.a. synes et meget stort antal nulevende lærere at have udfyldt et spørgeskema med oplysninger ikke alene om karrieren på Langeland, men også om årene før og efter, om forældre, ægtefæller og børn, om specialer og interesser o.s.v. Der er faktisk en sådan rigdom af oplysninger – f.eks. om lærerslægter – at bogen også kan danne grundlag for sociologiske analyser. Læreren var jo en central person i de fleste lokalsamfunds udvikling.

Eksistensen af pålidelige opslagsværker er afgørende for kvaliteten af det lokalhistoriske arbejde, og hvor er det egentlig tit, at man kan sende en myreflittig forfatter en taknemmelig tanke. Der er langt imellem udgivelserne af gode opslagsværker, og dog er det jo nu efter databasernes fremkomst blevet en mere overkommelig opgave at lave »stater«. Derfor var det en mærkedag for lokalhistorikerne på Langeland, da denne bog udkom. Nu kan man på et øjeblik sætte sig ind i hver eneste lokalitets skolehistorie. Bogen er imidlertid andet og mere end en lærerstat. Opbygningen er topografisk med en del bygningshistoriske oplysninger, og der informeres ikke alene om de offentlige skoler, men også om de flygtigere privatskoler og huslærerembeder. Heunecke og Mollerup giver desuden en kort, men fyldestgørende introduktion til skolehistorien i landsognene og i købstaden Rudkøbing. Begge forfattere har sans for de pudsige detaljer, så teksten bliver aldrig kedelig, og undertiden kommer der en forfatterkommentar med. F.eks. kommenteres en bispevisitats i Bøstrup Skole således: »Den heri liggende protest mod den biskoppelige kontrol af en veltjent skolemester har biskoppen tilsyneladende ikke haft øje for«.

Typografien er velvalgt – læseren kan hurtigt og ubesværet finde sine oplysninger, men vil nok ofte få lyst til at læse videre, måske animeret af de gode illustrationer. Jette Heunecke, der også står for skoleidyllen på omslaget, har lavet nogle stregtegninger, og der er en del interessante fotos reproduceret af den dygtige fothistoriker Svend Erik Pryds, Humble. Udgivelsen markerer lærerkredsens 150 års jubilæum, og man har ikke sparet på udstyret. Bogen fremstår i et smukt og solidt bind med fyldig indholdsfortegnelse, forkortelsesliste, personregister med krydshenvisninger, fortegnelse over de trykte eller dupliserede kilder samt over de utrykte kilder. Den er lige til at stille på hylden hos enhver med interesse for Langeland.

Søren Ehlers

Vilhelm Petersen – en glemt guldaldermaler. Ved Mona Christensen og Jan Faye. Helsingør kommunes Museer – Marienlyst Slot, 1990, 111 s., ill. Kr. 85.

Den internationalt målbare vækst i interessen for prospektmaleriet som genre har i flere sammen-

hænge givet nedslag på Helsingør Museum. Senest er valget faldet på landskabsmaleren Vilhelm Petersen (1812–80), og det er rimeligt, da han i en række af sine arbejder hentede sine motiver ved nordsjællandskysten, som betjenes af dette museum.

Vilh. Petersens øvre er publiceret i et smukt katalog og ved en velbesøgt udstilling på Marienlyst Slot. Grundlaget for udstillingen er et stort antal hidtil ukendte olieskitser, der findes i malerens efterslægt samt billeder i privat og offentlig eje. Katalogets forfattere har afstået for at beskrive de mange papirskitser, der findes i slægten og i Kobberstiksamlingen. Tegningerne er dog blevet brugt ved identifikationer og i en tidstavle i kataloget, hvor malerens tilstedeværelser angives. Kataloget er opbygget med et biografisk indledningsafsnit, en tidstavle og hovedstykket, en katalogdel med 497 numre.

Nok så utraditionelt indledes kataloget med en programerklæring, der fastslår, at udstillingens hensigt er at revurdere Vilh. Petersens værk for at få det placeret på linje med sin tids største landskabsmalere. Hidtil har han været anset for at tilhøre de »omhyggelige og nette« (Weilbach). Denne revurdering skulle medføre en passende merpris for billederne! Man tvivler nu på, at denne pekuniære opgave kan være et museums, omend udstillinger utilsigtet kan få den virkning.

Det må komme an på en prøve, om katalogforfatterne eller de tidligere vurderinger af den kunstneriske betydning skal stå til troende. De udstillede arbejder og katalogets gengivelser nuancerer indtrykket og gør det muligt at følge kunstnerisk udvikling. Min vurdering er på det fremlagte materiale, at Vilh. Petersen stadig må henvises til tidens kleinstemestre, og at han i øvrigt blev svagere med årene.

Måske er det naturligt for en kunsthistoriker fortrinsvis at se sit materiale i en æstetisk sammenhæng, men her holder den vurdering ikke. Stedvis har man også det indtryk, at analysen forsvinder i indforståethed, og vi kommer måske rigeligt nok på fornavn med vores Vilhelm. Det er historikerens opgave at få sin hovedperson placeret rimeligt i tid og miljø. Her er også tale om et posthumt defensorat.

Måske er Vilh. Petersens betydning mere topografens end kunstnerens. Ofte forekommer det som om motivet og en bestemt genre løber af med ham. Det gælder ikke mindst det betydelige antal billeder af københavnske kvarterer, der virker nydeligt dokumenterede, men uoriginale og ofte altdogige.

Vi er nogle, der holder af kataloger og som Anatole France's Sylvester Bonnard mener, at der ikke gives noget »lettere, mere tillokkende og behagelig lektur« end et katalog«. Der er grund til se lidt nærmere på det foreliggende, især fordi det er udtryk for en bestemt tradition, som kan diskuteres.

Katalogdelens tekst bygger dels på selvsyn, dels på gennemgang af Charlottenborgudstillingen og især københavnske auktionsfirmaers kataloger. Den grundlæggende billedgennemgang indeholder mange træffende topografiske bestemmelser. De talrige eksempler fra katalogerne, som ikke har ledt frem til selve billedet, eksemplificerer motiverne og dateringerne. Man undrer sig dog over valget af katalogmaterialet: Det er udelukkende københavnske udstillinger og firmaer, der er brugt, og man savner provinsens. Vilh. Petersens billeder handles i dag over hele landet og blev det i øvrigt også, da de var nye.

Det kunstkøbende publikum var ikke isoleret til hovedstaden på Vilh. Petersens tid. Også i provinsen købte man billeder, hvilket kan eksemplificeres af det følgende. Randers Kunstforening blev stiftet i 1851. Foreningens opgave var at arrangere en årlig udstilling, hvor interesserede kunne købe billeder af anerkendte malere. Nogle af de udstillede billeder blev købt til udlodning mellem medlemmerne. Allerede i 1854 var det første billede af Vilh. Petersen udstillet i Randers, og i det følgende er der foretaget en sammenstilling af Vilhelm Petersens-kataloget og offentliggørelsen af udstillingerne i Randers.

Det var nyheder, der blev udstillet i Randers. I 1854 kunne man se kat. 254, et romersk motiv, der havde været udstillet på Charlottenborg samme år. Herefter udstilles han jævnlige, og her nævnes alene de identificerbare billeder: I 1858 kat. 284 (fra 1857) og i 1862 kat. 302 (fra 1862). Der kan i alt registreres 12 udstillede billeder af VP i Randers 1854–65. Derefter kan udstillingerne ikke følges; men givet er det, at kendskabet til V. Petersen var tilstede i provinsen. Det kaster lys over baggrunden for erhvervelsen af Randers Kunstmuseums billede fra ca. 1868 (kat. 325), hvis ejere havde været medlem af byens kunstforening. Katalogets oplysninger om de museumsejede billeders proveniens er for summariske. En nærmere analyse af dette materiale ville have kunnet belyse køberkredsen til V. Petersens billeder.

Kataloget om Vilh. Petersen lægger et stort og tildels nyt materiale frem om en glemt guldaldermaler. Vurderingen af ham som en stor, men overset kunstner holder dog næppe. Hans billeders betydning ligger væsentligere i det kulturhistoriske, og en samlende vurdering af deres topografiske metode og betydning ville have været af interesse. De mange bevarede skitser og forarbejder sammenholdt med de større udstillingsstykker kaster et interessant ly over malemetoden, ligesom de mange gentagne og dog let varierede motiver fortæller om hans måde at male på.

Interessen for det topografiske prospekt er et tegn i tiden. Ofte vil konklusionen af en fornyet gennemgang af materialet være, at vor fascination også skyldes andre momenter end det kunstneriske alene.

Peter Bondesen

Kristof Glamann: Bryggeren. J. C. Jacobsen på Carlsberg. Gyldendal 1990, 334 s., ill. Kr. 248,-, indb. kr. 298,-.

Carlsberg er det tidligste og største danske industri-eventyr, og manden, der skabte det, Jacob Christian Jacobsen (1811–87), fortjener en biografi, der for moderne læsere placerer ham i dansk industri og historie.

Kristof Glamanns baggrund er økonomisk historie. Han har tidligere skrevet om bl.a. dansk bryggeris historie og Carlsbergfondet, og siden 1976 er han formand for Carlsbergfondet. Bogen er ikke et bestillingsarbejde eller et jubilæumsværk, men »et resultat af en besættelse«: han måtte vide, hvem den mand var!

J. C. Jacobsens far kom af Vendsysselbønder. Han rejste til København, blev brygger og klarede sig godt. Han var selvlært, men forstod værdien af teoretisk viden. Derfor fulgte han H. C. Ørstedes forelæsninger, og han tog sin søn med, for også han skulle være brygger. Sønnen blev opdraget til respekt for godt arbejde, og han fik en livslang kærlighed ikke bare til naturvidenskaben, men også til verdenskunsten og til Danmarkshistorien.

I 1835 døde faderen, og JC fik ansvaret for bryggeriet. Han udvidede det, til det ikke mere kunne være i det snævre København, og i 1847 etablerede han sig i Valby, hvor boringer havde vist, at der var godt og rigeligt vand. Virksomheden voksede fortsat; men for JC var kvaliteten vigtigere: Øllet skulle være rent, velsmagende og holdbart, alt i højeste grad.

Han havde kun almindelig skoleuddannelse – kaptajntitlen stammede fra Københavns Borger væbning – men han fulgte videnskabens resultater og rejste utrætteligt til de steder i Europa, hvor der var noget at lære. Han blev den første blandt ligemænd, men ønskede intet monopol. Da Tuborgs gær var blevet fordærvet, forærede han denne konkurrent ren gær fra Carlsberg uden at forlange modydelse. Han oprettede eget laboratorium og valgte Emil Chr. Hansen til at lede det. Samarbejdet mellem de to blev vanskeligt, men til gavn for al dansk bryggeri. Han indførte Pasteurs metoder og formåede at få denne store videnskabsmand til Danmark på et hyldestbesøg.

I klare streger tegner Glamann dansk ølbrygnings teknik, finansiering og markedsforhold. Der fortælles også, måske lovlig kort, om bryggerens indsats som nationalliberal politiker i Borgerrepræsentation, Folketing og Landsting i næsten 30 år.

Bryggerens kunstglæde blev udviklet og skolet på mange og lange rejser, og hans mæcenvirksomhed var storslået. Det skjules ikke, at der lå en reklameværdi heri, og at også andre motiver spillede med, men vigtigst var følelsen af skyldighed over for det land, der gav ham gode kår. Botanisk have og Det kgl. Teaters foyer var blandt mæce-

nens store gaver, størst var genopførelsen af Frederiksborg efter branden 1859 og indretningen af det nationalhistoriske museum på slottet.

JC var en stærk mand, og han kørte sig selv hårdt. Hans nærmeste medarbejdere måtte løbe hurtigt for at følge med. Det eneste barn, Carl, blev opdraget med fast hånd af faderen, der kun ville overlade ham bryggeriet, hvis han kunne gøre sig fortjent til det. Den strenge fader afbrød sønnens forlovelse og forviste ham til udlandet i 3-4 år. Den hjemvendte søn udviklede Ny Carlsberg, der fik en vældig produktion. Carl var dygtig, men på bekostning af kvaliteten, mente den gamle, som satte hårdt mod hårdt. 1876 stiftede han Carlsbergfondet, der med fem af videnskabernes Selskab udpegede videnskabsmænd som direktion

skulle eje og drive laboratoriet og bryggeriet og sikre, at kvaliteten stedse blev respekteret. Ordningen var enestående og fungerer endnu.

Først i sit sidste leveår blev den gamle forsonet med Carl. Forholdet til ægtefællen Laura var køligt. Fortrolige breve om livet i hjemmet er skrevet af en ung pige, der var i huset i tre år. De er en vigtig kilde til portrætterne af familien og dens forhold, som går tæt på, men uden at snage. Psykologiseren er der behageligt lidt af.

Bogen er rigt illustreret og smukt udstyret med sin nøgterne fremstilling og tætte stil er den en perle blandt biografier, ret en bog for vor tid. Den bør få mange læsere, også uden for historikernes kreds.

Sigurd Rambusch

En kommentar om kvaliteten af 1801-folketællingen

Poul Thestrup efterlyser i artiklen »Folketællingers kvalitet – et absolut eller relativt begreb?« i sidste nummer af Fortid og Nutid en forklaring på, hvorfor jeg netop har valgt at beskæftige mig med folketællingen 1801 for Mandø. – Sagen er snarere, at Mandø har valgt mig, forstået på den måde, at jeg er født på Mandø, hvor min mors slægt stammer fra. Men selv om dét i første række gav stødet til min interesse for Mandøs historie, spiller det også ind, at min far er født på Fanø og har hele sin slægt der, d.v.s. at der på begge sider er en lang søfartstradition. Endelig betød læsningen af den litteratur, der findes om naboøerne Fanø og Rømø, at jeg besluttede mig for at undersøge og skrive om forholdene på Mandø, der er så meget mindre og har betydeligt færre indbyggere, og måske især om, hvilke forskelle dette kunne medføre for søfartsmiljøets udvikling på øen i løbet af 1700-tallet og op til afslutningen af napoleonskrigene.

Undersøgelsen af folketællingen 1801 for Mandø har simpelthen sin oprindelse i min undren over, at jeg ved min familierekonstitution ikke kunne finde personer i denne tælling, som jeg vidste måtte have boet på øen på det tidspunkt. Jeg fandt det rimeligt at bringe resultatet af undersøgelsen frem for et større forum, ikke blot som et bidrag til diskussionen om folketællingers pålidelighed i almin-

delighed, men også for at gøre opmærksom på manglerne ved denne folketælling i særdeleshed.

Især Thade Petersens »Rømø« og N. M. Kromanns »Fanøs Historie« har efterladt det indtryk hos mig, at man nemt kan komme til at betragte »sin« ø som noget specielt og isoleret. Mandø er utvivlsomt også speciel i visse henseender, bl.a. de arkivalske, hvor den kan være endda meget svær at finde. Problemet bliver let at bedømme, hvor grænsen går for det »specielle«, og der har jeg savnet tilstrækkeligt generelt, landsdækkende materiale at foretage en vurdering ud fra. På den baggrund skal man se »hjertesukket« i slutningen af min artikel. Jeg havde ikke ventet så omgående en reaktion, men er glad for Poul Thestrups artikel, der besvarer flere af de spørgsmål, jeg har savnet svar på (og noget kunne jo tyde på, at Mandø faktisk, i hvert fald hvad angår folketællingen 1801, er ret speciel!). Artiklens emne er efter min mening et eksempel på den værdi, faghistorikernes fremlæggelse af undersøgelser og forskningsresultater har for os lokalhistorikere. Vi har brug for rigshistorien til at sætte lokalhistorien ind i en større sammenhæng, hvis vi ikke skal stirre os alt for blinde på vores egen lille Hassan.

Musse Beck.

Indhold

<i>Henrik Fode</i> : Brug toldarkiverne. Her især fra det 19. århundrede – en kildegroupe til næsten alt	171	arkivalier 1858–1908 (Birgitte Denroth-Schou)	221
<i>Minna Kragelund</i> : Sømmelige piger. Håndarbejdsundervisning og bevsthedsdannelse	205	Jacob Aall Hofman (Bang): Odense amt beskrevet 1843 (Poul Thestrup)	222
<i>Anmeldelser</i>		Hans Chr. Johansen og Poul Thestrup: Odensejendomme før 1884 (Harry Christensen)	223
Folkets arkiver (Peter Seeberg)	217	Otto Jonassen: Drejø (Dorrit Andersen)	224
Arne Hågstad: Vægte og lodder (Poul Thestrup)	217	Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen: Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680 (Knud J. V. Jespersen)	224
Hanne Honnens de Lichtenberg: Tro – håb & forfængelighed (Margit Mogenssen)	217	Fussingø (Margit Mogenssen)	226
Fru Kirstens børn (Knud J. V. Jespersen)	218	Da de 10 blev til 1 – sognerådsarbejdet set med sognerådsmedlemmernes øjne (Harry Christensen)	227
Ejvind Draiby: Gamle danske milepæle (Poul Thestrup)	220	Verner Bruhn: Kirkeliv i Esbjerg (Dorrit Andersen)	228
Det som svarte seg best. Studier i økonomisk historie og politikk (Poul Thestrup)	220	Lærerstand på Langeland (Søren Ehlers)	228
Jørgen Hæstrup: Vildnis og »Grundtvigsplan« (Hans Sode-Madsen)	220	Vilhelm Petersen – en glemt guldaldermaler (Peter Bondesen)	229
Landsarkivet for Sjælland m.m.: Diverse kommune- og skolearkivregistraturer	221	Kristof Glamann: Bryggeren. J. C. Jacobsen på Carlsberg (Sigurd Rambusch)	230
Oversigt over Københavns kommunes		<i>En kommentar om kvaliteten af 1801-folketællingen. Ved Musse Beck</i>	232

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres 1990 af landsarkivar Dorrit Andersen, Landsarkivet for Fyn, Jernbanegade 36, 5000 Odense C. Stof og korrespondance vedr. 1991 sendes til den nye redaktør cand. phil., M.A. Julie Fryd Johansen, Peder Skramsgade 26, 1054 København K, tlf. 33 14 01 52.

Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 185.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd og Kulturministeriet.